

Universiteit
Leiden
The Netherlands

In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)

Kielman, R.H.

Citation

Kielman, R. H. (2017, April 13). *In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)*. Academische Uitgeverij Eburon, Delft. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/47898>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/47898>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/47898> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kielman, R.H.

Title: In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)

Issue Date: 2017-04-13

2. Tijdsbeleving en toekomstverwachting in de Late Republiek

2.1 De Nederlandse Verlichting

2.1.1 Gematigde Verlichting?

Het gematigde karakter van de Nederlandse Verlichting gold lange tijd als een gegeven. In de Republiek hield de verlichte burger vast aan het gezag van de bijbel, en vertrouwde daarbij op een welwillende Voorzienigheid die de mensheid bij zou staan op de weg naar verdere zedelijke en rationele vervolmaking. De Radicale Verlichting die zich rond 1750 vanuit Frankrijk en Schotland verspreidde en die het gezag van de bijbel niet langer erkende, vond hier te lande dan ook geen weerklank, sterker nog, de weezin tegen deze als blasfemisch ervaren stroming was zo groot dat behoudzuchtige tendensen aan kracht wonnen. De censuur werd aangescherpt, met een incidentele vrijdenker werd korte metten gemaakt, en een eigenzinnig hoogleraar als Frederik Adolph van der Marck (1719-1800), die te zeer gehamerd zou hebben op de autonomie van de rede ten opzichte van de Openbaring, werd in 1773 ontslagen.¹ Een klimaat dat vruchtbaar was voor het zogenaamde Laat-Piëtisme, een stroming met een sterke bijbelapologetische tendens, die veelzeggend genoeg ook aansloeg onder jongeren. Zo raakten toekomstige cultuurdragers als Hiëronymus van Alphen (1746-1803) en Pieter Leonard van de Kastele (1748-1810) rond 1765 als student aan de universiteit van Utrecht in de greep van een piëtistische bekeringsgolf.²

Dat beeld van de Nederlandse Verlichting ligt inmiddels onder vuur.³ Wie de samenleving in de achttiende-eeuwse Republiek wat nauwkeuriger bekijkt, stuit wel degelijk op differentiatie in verlichtingsopvattingen, zelfs op culturele circuits die ontvankelijk leken voor het radicale gedachtegoed dat in de omringende landen opgeld deed.⁴ Zo was daar de

¹ P. van der Vliet, *Wolff en Deken's Brieven van Abraham Blankaart: een bijdrage tot de kennis van de Reformatorische Verlichting* (Utrecht 1982) 29-30; M.R. Wielemans, *Filosofen aan de Maas: kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam* (Baarn 1991) 88-89, 109-110; W.R.E. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic: the political thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen-Maastricht 1993) 30, 75-81; J. Lindeboom, *Frederik Adolf van der Marck: een achttiende-eeuwsch leeraar van het natuurrecht* (Den Haag 1947) 49-101.

² Buijnsters, *Van Alphen*, 26-37; J. van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces: religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden-Boston 2003) 450-452. De term Laat-Piëtisme is afgeleid van het internationaal courante Spätpietismus; gangbare Nederlandse alternatieven zijn Vrome, Evangelische of Conservatieve Verlichting, alsook Verlicht Piëtisme.

³ Velema spreekt daarom liever van Nederlandse Verlichtingen in plaats van Nederlandse Verlichting: W.R.E. Velema, 'Verlichtingen in Nederland: het voorbeeld van de politieke theorie', *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland* 5 (1994) 45-53. Zie ook P. Altena, 'Een "oude Hellenbroeksman" en de radicale Verlichting. De bestrijding van het populaire catechisatieboekje van Abraham Hellenbroek door Bernardus Bosch en Gerrit Paape', in: *Ibidem*, 142.

⁴ M.C. Jacob, *The Radical Enlightenment: pantheists, freemasons and republicans*, Londen 1981; Idem, 'Radicalism in the Dutch Enlightenment', in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt eds., *The Dutch Republic in the eighteenth century: decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca-Londen 1992) 224-240. Zie voor de kritiek op Jacob: J.F.G. Boex, *De "Bibliothèque Française" van Henri du Sauzet 1730-1746* (z.p. 2002) 59; A.J. Hanou, 'Enkele kanttekeningen bij de studie van de Verlichting', *Literatuur: tijdschrift over Nederlandse letterkunde* 7 (1990) 155-161; Idem, *Sluiers van Isis: Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (Deventer 1988) 57-58. Zie ook het tijdschrift *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* (MSJCW); M. de Vries, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800* (Nijmegen 2001) 157; P. Theeuwes, *Pieter 't Hoën en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787). Een bijdrage tot kennis van de Nederlandse geschiedenis in het laatste kwart van*

selecte groep van kosmopolitisch ingestelde regentenfamilies als de Bentincks, Van Tuylls en Fagels. Zij hadden hun stadspaleizen in Den Haag, contacten met diplomaten rond het stadhouderlijk hof, onder wie de Russische gezant en amateur-geoloog Dimitri Alexejewitsj Gallitzin (1734-1803), die in zijn salon aan de Kneuterdijk verlichtingsfilosofen als Helvétius en Diderot ontving, maar ook nationale wetenschappers als de medicus-geoloog Petrus Camper (1722-1789) en de ambtenaar-filosoof Frans Hemsterhuis (1721-1790). In deze kringen werden de zonen opgevoed door Zwitserse gouverneurs, vervolgens naar een buitenlandse universiteit als Göttingen gestuurd, een internationale vorming die werd afgerond met een Grand Tour naar Italië.⁵ Voor dochters was dat traject weliswaar niet weggelegd, maar leergierige meisjes – en Belle van Zuylen (telg uit het geslacht van Tuyll van Serooskerken) is daar het meest saillante voorbeeld van – konden in principe wel in aanraking komen met de nieuwste verlichtingsliteratuur en deelnemen aan de discussies in de salons.⁶ Wie de brievencollecties raadpleegt die van deze families bewaard zijn gebleven, stuit met enige regelmaat op het begrip *esprit*, de hoogste deugd die een verlicht man of een erudiete vrouw zich kon verwerven.⁷ Ongelovig was men in deze kringen niet, maar religieuze bespiegelingen of vrome overdenkingen hadden overduidelijk geen hoge prioriteit.

Ook buiten Den Haag bestonden dergelijke verlicht-kosmopolitisch ingestelde circuits. In 1777 bracht de Duitse neoloog Carl Friedrich Bahrdt (1741-1792) een bezoek aan Amsterdam en raakte daar verzeild in een gezelschap van zo'n vijftig "philosofen", een verlicht genootschap dat iedere vrijdagavond bijeenkwam. Zonneklaar betrof het hier het zogenaamde Vrijdags-gezelschap Libertate et Concordia, een besloten genootschap van geleerden, dissenter-predikanten en kooplieden dat de naam had uiterst liberaal te zijn. Er gold een exclusief toelatingsbeleid – orthodoxe predikanten waren niet welkom – slechts geestverwanten werden uitgenodigd toe te treden.⁸ De Duitse 'ketter' werd er als een held ontvangen. Een oude grijsaard vroeg hem gekscherend of er in Duitsland nog mensen te vinden waren die in de drie-eenheid geloofden. Smalend werd uitgehaald naar de hier te lande heersende dogmadwang.⁹

de achttiende eeuw (Hilversum 2002) 63; J.J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand; de invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (Kampen 1997) 66.

⁵ W. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814: une recherche sérieuse sur le statut des intellectuels à partir des registres universitaires* (Amsterdam 1981) 112-113. Th. Wijsenbeek, 'Kermis en selecte gezelschappen', in: Th. Wijsenbeek en E. van Blankenstein eds., *Den Haag: geschiedenis van de stad II. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005) 241-246. Zie voor de verlichtingsgezinde familie Bentinck: Jacob, *Radical Enlightenment*, 198-201, en voor Gallitzin: L. Brummel, *Frans Hemsterhuis, een filosofenleven* (Haarlem 1925) 131 en passim.

⁶ G. van den Bergh ed., *Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid. Belle van Zuylen in briefwisseling met Constant d'Hermenches, James Boswell en Werner C.W. van Pallandt* (Amsterdam 1987) 70.

⁷ Geraadpleegd werden de brievencollecties van de families Bentinck (Gelders Archief), Fagel, Boreel (Nationaal Archief) en Meerman (Museum Meermanno Westreenianum); daarnaast de brieven van F. Hemsterhuis (Socrate) aan Amalia Gallitzin (Diotime) tussen 1779-1790: F. Hemsterhuis, *Ma toute chère Diotime: lettres à la princesse de Gallitzin* (...), ed. J. van Sluis e.a., Berlikum 2010-2012; en de brieven van F. Hemsterhuis aan Anna Cornelia Mollerus (*Daphné*): F. Hemsterhuis, *Lettres à Daphné, 1780-1790*, ed. J. van Sluis e.a., Berlikum 2011.

⁸ De Vries, *Beschaven*, 250: een besloten genootschap omdat het geen publicaties uitgaf of prijsvragen uitschreef. Niet te verwarren met het eveneens Amsterdamse genootschap Concordia et Libertate. Zie voor Libertate et Concordia verder: J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hunne gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hunnen tijd beschouwd* I (194-196), II (161), III (201); J. Fabius, *Herinneringen aan het einde der Fransche overheersching* (Utrecht 1912) 163-196: Bijlage I 'Het Vrijdag's Gezelschap'; M.C. van Hall, *Aan het Vaderland en Oranje gewijd* (Amsterdam 1854) 93.

⁹ C.F. Bahrdt, *Geschichte seines Lebens, seiner Meinungen und Schicksale* III (Berlijn 1791) 269-271, 280-282.

Maar al was de Nederlandse Verlichting rijker geschakeerd en minder braaf dan over het algemeen wordt afgeschilderd,¹⁰ dat betekent nog niet dat de term Gematigde Verlichting maar beter geschrapt zou kunnen worden, zoals van verschillende kanten is geopperd – de invloed van dergelijke ideeën op de rest van de samenleving was daarvoor toch te beperkt.¹¹ Zo was het geschetste Haagse society-milieu zeker niet representatief voor de regentensamenleving in zijn totaliteit, waartoe ook families behoorden met een meer lokale oriëntatie. Een inkijkje in hun nog overwegend christelijk-verlichte belevingswereld levert het reisverslag van de Engelse methodistenleider John Wesley, die de Republiek in 1783 bezocht.¹² Ook Hemsterhuis, die als ambtenaar bij de Raad van State en als huisvriend van de Fagels en de Gallitzins dicht bij het vuur zat, wijdde in zijn brieven aan *Diotime*, zijn hartsvriendin Amalia Gallitzin-von Schmettau (1748-1806), vele passages aan het ontbreken van ware verlichtingsgeest onder de Haagse elite. Hij had een broertje dood aan geestelijken (in een van zijn brieven noemde hij een predikant wat badinerend “un metaphysicien”) en een grote afkeer van de in Nederland zo populaire geoloog Jean-André Deluc (1727-1817), die de bijbel met de nieuwe wetenschappelijke inzichten trachtte te verzoenen. Hemsterhuis, die Deluc in 1779 persoonlijk ontmoette, voerde de Zwitser in zijn brieven stelselmatig op als “le Baromètre” en diens vijfdelige werk als “le Pentateuque”. Slechts bij een select groepje buitenlandse verlichtingsgezinden, Engelsen en Fransen voornamelijk die korte of langere tijd hun bivak opsloegen in de residentie en die de salons van de buitenlandse ambassadeurs frequenteerden, voelde Hemsterhuis zich werkelijk thuis.¹³

Hoe groot de afstand was tussen dit internationaal georiënteerde circuit en de doorsnee Haagse regentenfamilie, wordt treffend geïllustreerd in een brief van de rijke weduwe Maria Catharina Meerman-Buys (1731-1788), gericht aan haar zoon Johan Meerman (1753-1815). Deze regentenzoon, die in het buitenland had gestudeerd en vervolgens een Grand Tour maakte, kreeg van zijn moeder gedetailleerde preekverslagen toegestuurd en brieven doorspekt met vrome opwekkingen.¹⁴ Toch was zij een ontwikkelde vrouw – Hemsterhuis bijvoorbeeld roemde haar *esprit*, dat hij moeilijk te verenigen vond met haar in zijn ogen extreem-orthodoxe levensovertuiging. In haar brieven zijn echter nauwelijks sporen aan te treffen van religieuze scherpslijperij, hoogstens van een Laat-piëtistische inslag. Hemsterhuis en de weduwe Meerman waren kortom exponenten van verschillende verlichtingsmilieus, die elkaar niet of slechts sporadisch kruisten. Wanneer dat onverhoopt toch gebeurde, was wederzijds ongemak het gevolg. Zoals in februari 1779, toen de weduwe Meerman per ongeluk in een society-gezelschap belandde dat op het punt stond een diplomaten diner te bezoeken. “Ik geloof dat deze heren me voor een antipode hielden”, schreef ze haar zoon; ze voelde zich bekeken als een wezen uit een andere wereld. Omgekeerd stuitte Johan Meerman op grote weerstand toen hij in 1785 in het huwelijk wilde treden met Anna Cornelia Mollerus (1749-1821), een andere hartsvriendin (*Daphné*) van Hemsterhuis. Haar jarenlange omgang

¹⁰ C. van Heertum, T. Jongenelen en F. van Lamoën eds., *De andere achttiende eeuw: opstellen voor André Hanou*, Nijmegen 2006.

¹¹ P. van Rooden, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996) 117; J. van Eijnatten, ‘Orthodoxie, ketterij en consensus, 1670-1850: drie historische vertogen over religie en openbaarheid’, *BMGN* 119 (2004) 487-489.

¹² J. van den Berg, ‘John Wesley’s contacten met Nederland’, *NAKG* 52 (1971-1972) 36-96.

¹³ Brummel, *Hemsterhuis*, 3-4, 50-57, 87-88, 240; F. Hemsterhuis, *Lettres à la princesse de Gallitzin* (1779), 109-112; *Ibidem* (1780-1782), 22, 41; *Ibidem* (1784), 158; Idem, *Lettres à Daphné*, 22-23.

¹⁴ Museum Meermanno Westreenianum (MMW), Collectie Meerman 265/168-631, brieven M.C. Meerman-Buys aan haar zoon J. Meerman (1766-1788).

met de goddeloze filosoof zou haar zielenheil in gevaar hebben gebracht, kreeg zijn moeder van haar piëtistische vrienden te horen.¹⁵

Ook de leden van het liberale Vrijdags-gezelschap in Amsterdam lijken zich bij nader inzien bewogen te hebben in een mentaal vacuüm en zich vreemdeling te hebben gevoeld in de eigen stad. Bahrdt was geschokt door de in zijn ogen domme godsdienstijver die hij in de Republiek aantrof. Gunstige uitzondering was de befaamde hoogleraar oriëntalistiek Jan Jacob Schultens (1716-1778), die hij in Leiden een bezoek bracht. Verrukt beluisterde Bahrdt de vrijmoedigheid waarmee de Hollandse religieuze bekrompenheid op de hak werd genomen; Schultens op zijn beurt toonde zich verheugd eindelijk eens vrijuit te kunnen spreken. Eerder al had Bahrdt in Amsterdam kennisgemaakt met diens zoon Hendrik Albert Schultens (1749-1793), die als vrijzinnig bijbelwetenschapper in de voetsporen van zijn vader zou treden, en Bahrdt in het Vrijdags-gezelschap had geïntroduceerd. Volgens Schultens jr. waren verlichtingsgezinden in de Republiek door het intolerante klimaat veroordeeld tot een geïsoleerd bestaan, en moesten ze er alles aan doen niet in de gaten te lopen. Alleen in de beslotenheid van de eigen kring kon men zichzelf zijn. Bahrdt vond het een boeiende bijeenkomst, een van de weinige prettige avonden tijdens zijn hele bezoek aan de Republiek, zoals hij zuur in zijn reisverslag zou optekenen.¹⁶

Tegen die achtergrond wordt duidelijk waarom een figuur als Hemsterhuis – ondanks zijn anticlericalisme een gelovig man die het verlangen naar het goddelijke zelfs als een van de belangrijkste eigenschappen van de mens beschouwde¹⁷ – in de ogen van veel van zijn Nederlandse tijdgenoten een gevaarlijke vrijgeest was. In zijn geringschatting van bijbel stond hij opvallend alleen.¹⁸ Hoe hoog de spanningen tussen vrijzinnig- en piëtistisch-verlichten in de Republiek ook konden oplopen, het openbaringskarakter van de bijbel stond niet ter discussie. Ook een fel tegenstander van de boekcensuur als de verlichte uitgever Elie Luzac (1721-1796) distantieerde zich van de Radicale Verlichting.¹⁹ Hetzelfde gold voor Elizabeth Wolff-Bekker (1738-1804), het boegbeeld der ‘toleranten’, die van de Duitse bijbelcritici weinig moest hebben.²⁰ Wat verlichtingsgezinden hier te lande propageerden was een ‘redelijke godsdienst’ en fysicotheologisch natuuronderzoek, waarin respect voor de Schepper centraal stond. Voor de Franse *Encyclopédie* bestond hier dan ook geen afzetmarkt, wel voor de gematigder variant, de *Encyclopédie d’Yverdon*, die door de Haagse uitgever Pierre Gosse jr. werd uitgegeven.²¹

¹⁵ Hemsterhuis, *Lettres à la princesse de Gallitzin* (1785), 62-63; MMW, Coll. Meerman 265/451, M.C. Meerman-Buys aan zoon J. Meerman, Den Haag 16 februari 1779. Anna Cornelia Mollerus (*Daphné*), weduwe van Abraham Perrenot, huwde in 1785 J. Meerman.

¹⁶ Bahrdt, *Geschichte*, 269-297.

¹⁷ Hemsterhuis was in dat opzicht beïnvloed door Rousseau en wordt daarom wel gezien als een exponent van de Vroegromantiek in Nederland: F. Bulle, *Franziskus Hemsterhuis und der deutsche Irrationalismus des 18. Jahrhunderts* (Leipzig 1911) 9-20; Brummel, *Hemsterhuis*, 123-124; F. Söhngen, ‘Hemsterhuis in context’, in: M.F. Fresco, L. Geeraedts en K. Hammacher eds., *Frans Hemsterhuis (1721-1790): Quellen, Philosophie und Rezeption* (Münster 1995) 279-284.

¹⁸ De atheïst Diderot, die in 1773-1774 verscheidene maanden bij ambassadeur Gallitzin logeerde, was net als Bahrdt vijf jaar later getroffen door het religieus-behoudende klimaat in Nederland. Zie Denis Diderot, *Correspondance XIV (Mai 1774-Oct. 1776)*, ed. Georges Roth en Jean Varloot (Parijs 1968) 35.

¹⁹ Velema, *Enlightenment and conservatism*, 28-30, 46-48.

²⁰ A.J. Hanou, ‘Inleiding’, in: Elizabeth Wolff-Bekker, *De onveranderlyke Santhorstsche Geloofsbelijdenis: in rym gebragt door eene zuster der Santhorstsche gemeente* (1772), ed. A.J. Hanou (Leiden 2000) 64-66; P.J. Buijnsters, *Wolff & Deken: een biografie* (Leiden 1984) 222-225 en Van der Vliet, *Wolff en Deken’s Brieven*, 340-344.

²¹ R. Darnton, *The business of Enlightenment: a publishing story of the Encyclopédie, 1775-1800* (Cambridge Mass.-Londen 1979) 19; A. Baggerman, *Een lot uit de loterij: familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823* (Den Haag 2000) 184-185.

Uitgaande van de definitie van Gematigde Verlichting als een werkelijkheidsperceptie waarin een verregaande autonomie van de rede verbonden blijft met het gezag van de christelijke Openbaring (een gezag dat bij de Radicale Verlichting is losgelaten) lijkt het mij heel wel verdedigbaar de Nederlandse Verlichting gematigd te noemen²². Dat sluit bovendien aan bij de benadering van de historicus Jonathan Israel, die waarschuwt tegen een al te grote verguizing van het verlichtingsbegrip. Men verliest daardoor het zicht op een complex Europees cultuurproces dat zich, niet gehinderd door landsgrenzen, primair op het vlak van de werkelijkheidsopvattingen afspeelde. Het loslaten van het bijbelse wereldbeeld kende een moeizaam en grillig verloop, waarbij afwisselende intellectuele kringen, in wisselende nationale contexten, de fakkel van het radicalisme van elkaar overnamen. Had de Nederlandse Republiek in de zeventiende eeuw wat dat betreft een voortrekkersrol vervuld, in de achttiende eeuw was die rol overgenomen door intellectuele kringen in de omringende landen en had het Nederlandse verlichtingsklimaat een onmiskenbaar gematigd, zelfs defensief karakter gekregen.²³

Als oorzaak van deze behoudende, bijbelconformistische mentaliteit is door literatuurhistorici als André Hanou en Ton Jongenelen gewezen op het repressieve klimaat, waardoor een voorhoede van radicale vrijdenkers naar de marge werd gedrongen.²⁴ De sancties op het uiten van ‘goddeloosheden’ – in woord en geschrift – waren inderdaad niet gering. Zo werd de Amsterdamse uitgever van *De godsdienst zonder bygeloof, bevattende het geloof der deïsten* in 1760 tot zes jaar tuchthuis en levenslange verbanning uit de provincie veroordeeld.²⁵ In 1773 zag de Groningse theologiestudent François Adriaan van der Kemp (1752-1829) zich gedwongen zijn studie te staken nadat men deïstische boeken in zijn bibliotheek had aangetroffen.²⁶ Een pendant van de censuurvrije universiteit in het Duitse Göttingen bestond in Nederland niet. Van het selecte groepje Nederlandse studenten dat daar verzeild raakte, beleefde een enkeling dan ook een regelrechte cultuurschok. Met enige verbijstering beschreef de Utrechtse regentenzoon Jan Antonie Godin van Westrenen (1781-1854) aan een zwager de ironische wijze waarop een hoogleraar een oudtestamentische bijbeltekst had behandeld: “Gij kunt uw niet begrijpen welk een singulieren indruk dit maakt”. Hij drukte zijn zwager dan ook op het hart dit niet aan zijn ouders te melden: “het zoude hen ontrusten”.²⁷ In 1773 was in het gewest Holland zelfs een plakkaat uitgevaardigd die het verachtelijk spreken over de hervormde kerk en haar leer verbood.²⁸ Tegen die

²² Zie ook: E.G.E. van der Wall en L. Wessels eds., *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007); J.W. Buisman ed., *Verlichting in Nederland 1650-1850: vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013).

²³ H. Krop, ‘Eenheid in verscheidenheid: nieuwe visies op de (Nederlandse) Verlichting’, *DWAE* 37 (2005) 53-58; H. Jürgens, ‘Contesting Enlightenment contested: some questions and remarks for Jonathan Israel’, *DWAE* 39 (2007) 52-60; L. Spruit, ‘Raimondo de Sangro’s *Lettera Apologetica*. Radicale Verlichting in achttiende-eeuws Napels’, *MSJCW* 25 (2002) 1; Wielema, *Filosofen*, 88-89.

²⁴ T. Jongenelen, *Van smaad tot erger: Amsterdamse boekverboden 1747-1794* (Amsterdam 1998) I; Altena, ‘Hellenbroeksman’, 155.

²⁵ T. Jongenelen, ‘Jacob Baroen (?-?); spel rond een pamflettit of rechtspraak tussen de coulissen’, in: A. de Haas en P. van Altena ed., *Achter slot en grendel: schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800* (Zutphen 2002) 113-119; Idem, ‘Een prettig gestoorde achttiende-eeuwer: Pieter Bakker (1703-1761) en *De godsdienst zonder bijgeloof*’, in: Heertum, Jongenelen en Lamoën, *Andere achttiende eeuw*, 101-122.

²⁶ H.L. Fairchild ed., *Francis Adrian van der Kemp (1752-1829): an autobiography; together with extracts from his correspondence* (New York-Londen 1903) 13-15.

²⁷ Utrechts Archief (UA) Familiearchief De Beaufort, inv nr. 437: J.A. Godin van Westrenen aan W.H. de Beaufort, Göttingen 21 juli (ca 1802); J. Wachelder, ‘De “Duitse universiteit”: idee en geschiedenis’, in: B. Theunissen, C. Hakfoort e.a. eds., *Newtons God en Mendels bastaarden: nieuwe visies op de ‘helden van de wetenschap’* (Amsterdam-Leuven 1997) 180-181; M. Evers, *De vormingsjaren van A.C.W. Staring: brieven en documenten betreffende zijn studietijd in Harderwijk en Göttingen, 1784-1789* (Hilversum 1996) 13-14.

²⁸ Jongenelen, *Smaad*, X.

achtergrond krijgt ook de door het Amsterdamse Vrijdags-gezelschap toegepaste zelfcensuur meer reliëf.

Maar al vormde de censuur en het verstikkende klimaat een schrale voedingsbodem voor vrije gedachtewisseling, dat neemt niet weg dat dit geen afdoende verklaring biedt voor de stilte aan het radicale front. Want ook toen de censuur na 1795 geliberaliseerd werd, bleef een publicatiegolf van radicaalverlichte werkjes uit.²⁹ De scheiding van kerk en staat, de gelijkstelling van alle gezindten mocht dan in 1796 een feit zijn, dat hield nog geen scheiding van staat en religie in. Voor de meeste patriotten die zitting hadden genomen in de eerste Nationale Vergadering stond vast dat een harmonieuze samenleving zonder godsdienst niet haalbaar was. Wanneer het geloof in een Opperwezen en bestraffing in het hiernamaals wegvielen, zou de mensheid tot volstrekt amoreel gedrag vervallen, was de algemene vrees.³⁰ Veelzeggend is ook dat de militant-verlichte Illuminaten-orde – een geheim genootschap dat eind achttiende eeuw in Zuid-Duitsland was opgericht met als doel de vestiging van een vrije en verlichte wereldorde – al snel vertakkingen had naar Noord-Duitsland, Scandinavië, Rusland en Frankrijk, maar geen enkele respons kreeg in de Republiek.³¹

Dat een radicaal-verlichte voorhoede hier niet van de grond kwam, moet dan ook structureler oorzaken hebben gehad dan een repressieve overheid alleen. Zo heeft de cultuurhistoricus W.W. Mijnhardt er in verschillende studies op gewezen dat de Nederlandse Verlichting ‘geremd’ werd door een cultuurpessimistische onderstroom, het zogenaamde *vervaldenken*, een crisisbesef dat door zowel orthodoxen als gematigd-verlichten diep gevoeld werd. Oorzaak was de relatieve neergang van de Republiek in de achttiende eeuw, waardoor de economische, culturele en politieke grootmacht uit de Gouden Eeuw was teruggefallen naar een natie van de tweede garnituur. Aangezien die neergang vooral werd toegeschreven aan morele corruptie en religieuze onverschilligheid werd de oplossing eerder gezocht in verdieping van het geloof als basis van constructieve burgerzin, dan in een verdere ondermijning van de religieuze vanzelfsprekendheden.³²

Daarnaast vormde de Republiek een beperkt taalgebied, waardoor de markt voor radicale periodieken uiterst onzeker was. Mede daardoor deed het type van de onafhankelijke journalist er later dan elders zijn intrede. De gemiddelde intellectueel achtte het beneden zijn stand om tegen betaling te publiceren en de broodschrijver moest noodgedwongen inspelen op de smaak van het publiek, wat zijn métier weinig aanzien gaf.³³ Serieuze journalistiek ontstond pas in de jaren tachtig, in de politieke strijd tussen patriotten en

²⁹ Een uitzondering was *Over de betekenis van het woord Godsdienst; zijnde eene redenvoering, gedaan in een Gezelschap van lieden, welke geene bijzondere secte van Godsdienst belijden* (Delft 1799); E.G. Arnold, *Het genootschap Christo Sacrum te Delft: privatisering van de godsdienst omstreeks 1800* (Hilversum 2003) 87; zie ook 5.3.4.

³⁰ 1 augustus 1796 legde de Nationale Vergadering in een decreet vast dat zonder godsdienst geen staat kan bestaan: zie *Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland* (Den Haag 1796-1798) IV, 663; J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, met medew. van E. Koolhaas-Grosfeld, *1800: blauwdrukken voor een samenleving; Nederlandse cultuur in Europese context* (Den Haag 2001) 180-182; E. Hagen, ‘Een zaal van staatsmannen, niet van godgeleerden: godsdienstige sentimenten in de Nationale Vergadering’, in: F. Grijzenhout, N. van Sas en W. Velema eds., *Het Bataafse experiment: politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013) 126, 146-153.

³¹ A. van de Sande, ‘‘Une ambition nationale louable’: les francs-maçons et la République batave’, *Annales historiques de la Révolution française* 326 (oktober-december 2001) 84; H. Schüttler, *Die Mitglieder des Illuminatenordens 1776-1787/93*, München 1991.

³² Zie W.W. Mijnhardt, ‘Inleiding’, *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland* 5 (1994) 1-6 (dubbelnummer over ‘Verlichting in Nederland’); Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 183; E.G.E. van der Wall, ‘Religiekritiek en apologetiek in de achttiende eeuw: de dynamiek van een debat’, *DWAE* 32 (2000) 17-35.

³³ J.D. Popkin, ‘Print culture in the Netherlands on the eve of the Revolution’, in: Jacob en Mijnhardt, *Dutch Republic*, 285-286 en A.J. Hanou, ‘Weyerman en de vrijmetselarij: een bouwsteen’, *MSJCW* 26 (2003) 49-50.

stadhoudersgezinden, al werden radicaal-verlichte geluiden ook toen niet geventileerd. Sterker nog, eind 1785 weigerde de patriotse *Post van den Neder-Rhijn* in scherpe bewoordingen een anonieme bijdrage van een zekere ‘Deutero jubilonicus’, omdat iemand “die den Godsdienst, (het uitstekendst voorregt van iedere sterveling) de gewijde bladeren, tot het voorwerp zijner rampzalige spotlust maakt” nooit een oprecht vaderlander kon zijn. Er waren dus kennelijk wel incidentele vrijdenkers, maar veel respons hebben die niet gekregen.³⁴ De van de universiteit verwijderde theologiestudent F.A. van der Kemp bleek al snel van zijn deïstische sympathieën genezen, werd doopsgezind predikant en bleef tot zijn dood in 1829 een gelovig christen.³⁵ Iets soortgelijks speelde bij de geneeskundestudent Johannes Theodorus van der Kemp, die tijdens zijn studie flirtte met radicaal-verlichte ideeën, maar zijn geloof in de bijbelse openbaring uiteindelijk behield. In 1797 zou hij de stoot geven tot oprichting van het Nederlandsch Zendeling Genootschap.³⁶

Tenslotte, om nog wat aanschouwelijker te maken op welke weerstand men stuitte als men de bijbel aanviel, een uitstapje naar de *petite histoire*: het tragische lot van Pieter van der Meersch (1740-1800), de jongste zoon uit een bekende dynastie van remonstrantse predikanten. Zijn oudste broer Abraham van der Meersch (1720-1792), hoogleraar aan het remonstrants seminarie te Amsterdam, zou uitgroeien tot de kampioen van de religieuze tolerantie. Ook Pieter voelde zich aangetrokken tot de verlichtingsliteratuur en droomde van een leidende rol als publicist – zijn broers zouden later van hem zeggen dat de zucht beroemd te worden er van jongs af aan had ingezeten. Maar hij had ook last van melancholieke buien, depressieve gevoelens die hem midden jaren zestig het werken zelfs tijdelijk onmogelijk maakten. Eind jaren zestig – hij stond toen als remonstrants predikant te Hoorn – raakte hij in opspraak door de uitlating “dat we de Heilige Schrift niet nodig hebben om God te dienen”. De geschokte kerkenraad lichtte de oudere broer Abraham in, die meteen de andere broers mobiliseerde om het gevaar te bezweren. Als Pieter nu maar het hoofd zou buigen en spijt betuigen, kon de zaak misschien nog gesust worden. In plaats daarvan verdween hij spoorloos naar Parijs.

Daar kwam Pieter in aanraking met de verlichtingsfilosoof d’Alembert. Vanuit Parijs stuurde hij zijn broers brieven vol geëxalteerde toekomstplannen, die gaandeweg de indruk wekken dat hij de greep op de werkelijkheid aan het verliezen was. Toen ook het contact met d’Alembert verwaterde, zat er voor Pieter weinig anders op dan met hangende pootjes terug te keren. Om verdere schade aan hun reputatie te voorkomen waren de gebroeders Van der Meersch bereid een studie geneeskunde voor Pieter te bekostigen, die hij met succes afrondde, waarna hij als scheepsarts naar Oost-Indië verdween. Maar kennelijk trok zijn nieuwe professie hem maar matig, want de kans om als kandidaat-predikant bij de hervormde kerk te Batavia geplaatst te worden, greep hij met beide handen aan. Geruchten over zijn onrechtzinnige verleden in Nederland gooiden echter roet in het eten. Aan lager wal geraakt keerde hij in 1778 terug naar Amsterdam, waar broer Abraham niet thuis gaf en de zaak discreet liet afhandelen door een kennis. Pieter verdween op kosten van de broers naar een pension in het katholieke Noord-Brabant, waar de melancholieke buien omsloegen in verstandsverbijstering en religieuze wanen. Toch liet de droom een groot filosoof te worden hem nooit los. In 1789 ondernam hij een laatste, wanhopige poging om naar Frankrijk te

³⁴ Theeuwen, *Pieter ’t Hoen en De Post van den Neder-Rhijn*, 609 (citaat); Jongenelen, ‘Pieter Bakker’, in: Heertum, Jongenelen en Lamoën, *Andere achttiende eeuw*, 101-122.

³⁵ *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW)* VIII, ed. P.C. Molhuysen e.a. (Leiden 1930) s.v. ‘F. A. van der Kemp’.

³⁶ I.H. Enklaar, *De levensgeschiedenis van Johannes Theodorus van der Kemp, stichter van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap (...) tot zijn aankomst aan de Kaap*, Wageningen 1972.

ontsnappen. Hij verdwaalde en keerde na een zwerftocht van enkele dagen terug in zijn pension. In 1800 zou hij, nog steeds onder curatele, te 's Hertogenbosch overlijden.³⁷

Zelfs onder de tolerante remonstranten was het draagvlak voor radicaal-verlichte geluiden dus beperkt. Niet veel beter verging het vrijzinnige stromingen als het arianisme, socinianisme en unitarisme, waarin dogma's als de goddelijkheid van Christus, de predestinatie en de drie-eenheid ter discussie werden gesteld; stromingen die in de buurlanden Engeland en Duitsland wel tot het publieke debat doordrongen.³⁸ Weliswaar stonden Nederlandse theologen open voor gematigde Duitse neologen als J.A. Ernesti en J.D. Michaelis, maar hun radicalere collega's C.F. Bahrdt en J.S. Semler wist men vooralsnog buiten de deur te houden.³⁹

2.1.2 Een vrijzinnig offensief

Rond 1780 lijkt er echter iets te veranderen in het culturele klimaat van de Republiek – bij tijdschriften als de *Algemeene Bibliotheek* en *De Recensent* worden de eerste contouren van een zelfbewuste vrijzinnige voorhoede zichtbaar. Wat waren dit voor tijdschriften, en vooral: wie behoorden tot de medewerkers?

De *Algemeene Bibliotheek* verscheen tussen 1777 en 1786 bij de Amsterdamse uitgever Jan Dóll (na 1781: Wed. J. Dóll).⁴⁰ Het was een kwartaalblad dat – geïnspireerd op de verlichtingsgezinde *Allgemeine Deutsche Bibliothek* – nadrukkelijk een cultuurvernieuwende rol wilde vervullen, waarin gebroken werd met het dillettantistische niveau dat de Nederlandse tijdschriften in die jaren kenmerkte. En inderdaad heeft het blad in de korte periode van zijn bestaan een gidsfunctie vervuld door het relatief hoog-wetenschappelijke en objectieve gehalte van de bijdragen.⁴¹ De politieke onrust en het beperkte draagvlak noodzaakten de redactie in 1786 haar werk te staken. Wel was inmiddels een podium gecreëerd voor *De Recensent* die in 1787 de vrijzinnige fakkel overnam.

Drijvende kracht achter de *Algemeene Bibliotheek* was de eerdergenoemde remonstrantse hoogleraar Abraham van der Meersch. Uit bewaard gebleven correspondentie blijkt dat hij bijdragen ontving van Cornelis Nozeman (1720-1786) – remonstrantse predikant te Rotterdam en in 1752 een der oprichters van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen – en naar alle waarschijnlijkheid ook van de doopsgezinde literator Jeronimo

³⁷ Dossier Van der Meersch/ Collectie van Maanen, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG). Zie verder de brievencollectie Van der Meersch, Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), Handschriften: ad 10, V35h, V45b-d, V48a-b, 48e-h, V49a-d V50, V52a-t, V53k-v, V74, V81, W101. S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen: Remonstranten op de bres voor de Bataafsche Republiek (1780-1800)* (Amsterdam 1995) 17, 396; Idem, *Uitdovende Verlichting: Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)* (Amsterdam 1998) 11; Idem, *De dronken Arminiaanse dominee: over de schaduwzijde der verlichte Remonstranten* (Amsterdam 2002) 71; *Biographisch Woordenboek van Oost-Indische Predikanten*, ed. C.A.L. van Troostenburg de Bruijn (Nijmegen 1893) s.v. 'Pieter van der Meersch'; *De Remonstrantsche Broederschap: biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten (...)*, ed. J. Tideman, H.C. Rogge en B. Tideman Jzn. (Amsterdam 1905²) 299-302.

³⁸ Van der Vliet, *Wolff en Deken's Brieven*, 245; P.E.A. van Gestel, 'Unitarische sympathieën; Joseph Priestley en de remonstranten', in: E.H. Cossee en H.D. Tjalsma eds., *Remonstranten en het unitarisme* (Utrecht 2000) 24-25.

³⁹ G.H. van Senden, *Verdediging van Bijbel en Openbaring tegen de voornaamste vroegere en latere bestrijders van dezelve* I (Groningen 1827) 560; Sepp, *Proeve*, 100-119; Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 337-345.

⁴⁰ Ondertitel: 'ervattende naauwkeurige en onpartydige berigten van de voornaamste werken, in de geleerde wereld alom van tyd tot tyd uitkomende'.

⁴¹ De *Algemeene Bibliotheek* is tot op heden nauwelijks onderwerp van studie geweest. Zie: 'Berigt aan den Leezer', *Algemeene Bibliotheek* (AB) I (Amsterdam 1777) 132-133; Sepp, *Proeve*, 102-103; Idem, *Johannes Stinstra en zijn tijd: eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18de eeuw* II (Amsterdam 1866); M. de Jong Hzn, *Joan Derk van der Capellen* (Groningen 1921) 244; Eijnatten, *Liberty and concord*, 413-414.

de Bosch (1740-1811).⁴² Aangezien de bijdragen aan de *Algemeene Bibliotheek* en *De Recensent* anoniem waren, is de identiteit van de overige medewerkers onbekend gebleven. Wel werd daarover door tijdgenoten druk gespeculeerd, waarbij vooral de naam van Bernardus de Bosch (1709-1786) circuleerde, de oom van genoemde Jeronimo en de spil van een Amsterdamse literaire kring.⁴³

De betrokkenheid van genoemde figuren maakt het aannemelijk dat de vrijzinnige linkervleugel gelieerd was aan het circuit waarin het eerdergenoemde Vrijdags-gezelschap *Libertate et Concordia* de boventoon voerde. Van der Meersch was er lid van, evenals de genoemde Jeronimo de Bosch en Hendrik Constantijn Cras (1739-1820), hoogleraar rechtsgeleerdheid aan het *Athenaeum Illustre*. Klaarblijkelijk was men in deze kring eind jaren zeventig toch tot de slotsom gekomen dat de tijd rijp was voor een verlichtingsoffensief – al was het dan onder de dekmantel van een rigoreus doorgevoerde anonimiteit. In later jaren zou ook Van der Meersch' collega aan het remonstrantse seminarium, de vrijzinnige predikant Paulus van Hemert, tot *Libertate et Concordia* toetreden.⁴⁴ Hij zou het boegbeeld worden van de vrijzinnige linkervleugel en werd door tijdgenoten gezien als de drijvende kracht achter het vooruitstrevende tijdschrift *De Recensent*. Dat hij formeel iedere betrokkenheid ontkende mocht hem niet baten – voor de orthodoxe tegenpartij was en bleef hij hoofdvijand nummer één.

Paulus van Hemert (1756-1825) kreeg midden jaren tachtig publieke bekendheid door een polemieek met zijn leermeester, de rechtzinnige Utrechtse theoloog Gijsbert Bonnet (1723-1805), over het gezag van de rede ten aanzien van de godsdienst. Die polemieek was opmerkelijk aangezien Bonnet juist in deze begaafde leerling zijn geestelijk erfgenaam schijnt te hebben gezien. Eenmaal predikant geworden trad Van Hemerts vrijzinnigheid steeds verder op de voorgrond, tot hij zich in 1784 genoodzaakt zag zijn ambt als hervormd predikant te Wijk bij Duurstede neer te leggen, omdat hij zich niet langer kon verenigen met de predestinatieleer en het dogma van de “bedorven rede”. In zijn ogen waren dat verbasteringen die in de loop van de tijd de oorspronkelijk zuivere christelijke leer hadden aangetast. Opvattingen die hem dicht in de buurt brachten van de Engelse unitariër Joseph Priestley, wiens *Historie der verbasteringen van het Christendom* (de Nederlandse vertaling van *A history of the corruptions of Christianity*) in datzelfde jaar 1784 verscheen en door de loochening van de drie-eenheid zo'n commotie veroorzaakte dat het werk uit de handel genomen werd. Juist om dit soort ‘uitwassen’ structureel het hoofd te kunnen bieden werd in 1785 het Genootschap tot verdediging van den Christelyken Godsdienst opgericht, beter bekend als het Haagsch Genootschap. Van Hemert woonde in deze jaren te Rotterdam, voorzag in zijn onderhoud als publicist en vertaler en bewoog zich vooral in kringen van dissenters. In 1788 zou hij officieel overgaan naar de remonstranten.⁴⁵

⁴² A. des Amorie van der Hoeven, *Het tweede eeuwfeest van het Seminarium der Remonstranten te Amsterdam, op den 28 Oct. 1834 plegtig gevierd* (Leeuwarden 1840) 189; Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 14; A.A. van der Meersch aan C. Nozeman, Amsterdam 23 oktober 1779, 31 maart 1780, Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL), Handschriften, Sem.Rem. 45; Jeronimo de Bosch aan L. van Santen, 10 juni 1779, UBL, Handschriften, BPL 244 A.

⁴³ Buijnsters, *Van Alphen*, 135 (noot 228).

⁴⁴ De naamlijst van leden (1811) bij: Van Lennep, *Leven van Mr. C. van Lennep I*, 194-196. Van Hemert behoorde in 1811 tot de langstzittende leden (*Ibidem* III, 161), maar helaas is niet bekend in welk jaar hij lid werd.

⁴⁵ H.Y. Groenewegen, *Paulus van Hemert, als godgeleerde en als wijsgeer* (Amsterdam 1889) 11-15, 78-85, 110-119; P. van Hemert, *Gezag en grenzen van de menselijke rede*, ed. J. Plat en M.R. Wielemans (Baarn 1987) 15-18; *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme (BLGNP)* IV (Kampen 1998) s.v. ‘Paulus van Hemert’; Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 37-43; Idem, *Verlichte verzen en kolommen: Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting (1720-1820)* (Amsterdam 2000) 209-228.

Wat deze radicalisering in gang heeft gezet is niet bekend, maar aannemelijk is dat zijn zwager Willem van Irhoven van Dam (1760-1802) daarbij een belangrijke rol heeft gespeeld. Deze anti-orangistische publicist en oppositieleider, uitgever van het kritisch-vrijzinnige tijdschrift *De Recensent*, ging in de ogen van zijn politieke en ideologische tegenstanders in zijn vrijzinnigheid zelfs zo ver, dat zij niet aarzelden hem voor “atheïst” uit te maken. Afgaande op zijn briefwisseling met de marineofficier H.J.O. de Winter (1757-1789) lijkt hij begin jaren tachtig in Amsterdam inderdaad de spil te zijn geweest van een vriendengroepje dat radicaal-verlichte werken bestudeerde. Moe van alle tegenwerking vanuit de Admiraliteit trad De Winter in 1787 in dienst bij de vloot van Catharina de Grote, en stuurde vanuit Sint-Petersburg melancholische brieven aan “vriend lief” Van Irhoven van Dam, waarin hij met heimwee hun gedenkwaardige nachtelijke sessies memoreerde. Wat daar besproken werd onthulde hij niet, maar dat hij in juli 1787 het radicaalverlichte *Système de la nature* (1770) van baron d’Holbach in bescherming nam tegen de “opstaepeling van sotternijen” die een Oostenrijkse apologeet tegen het boek in stelling had gebracht, was veelzeggend genoeg. Kort daarvoor had De Winter bovendien aan Van Irhoven van Dam gevraagd nu eindelijk eens de beloofde vertaling van Toulmin op te sturen, daarmee doelend op een ander berucht werk: *The antiquity and duration of the world* (1780) van de materialist George Hoggart Toulmin (1754-1817). Die was in opspraak geraakt met zijn bewering dat de wereld geen begin en einde kende, en dat de scheppingsgedachte een verzinsel was.⁴⁶

Met deze denkwereld kwam Paulus van Hemert in aanraking toen hij in 1781 in het huwelijk trad met Maria Margaretha, de enige zuster van Van Irhoven van Dam. De beide mannen kenden elkaar echter al veel langer: de stiefmoeder van Paulus van Hemert was een tante van Van Irhoven, en zij is het vermoedelijk geweest die haar kinderloze zwager Willem van Hemert (deelgenoot in de Amsterdamse handelsfirma Van Hemert, Muilman en Baerlman) op haar neefje Willem heeft gewezen als potentiële opvolger. Zo kwam de twaalfjarige Van Irhoven van Dam als leerjongen op het Amsterdamse kantoor. Hij zou er vier jaar blijven, zich stierlijk vervelen, maar het kan niet anders of hij heeft tijdens familiebezoeken zijn ‘neef’ Paulus van Hemert ontmoet.⁴⁷ Beiden gingen theologie studeren in Utrecht, een studie die Van Irhoven van Dam, die geen enkele affiniteit met de geestelijke stand voelde, afbrak om als huisonderwijzer te gaan werken,⁴⁸ maar die bij Van Hemert in 1780 resulteerde in een beroep naar Baarn als hervormd predikant. Het jaar daarop werden de beide mannen zwagers, wat de intensiteit van het contact nog zal hebben verdiept. Daarbij is

⁴⁶ Op de lijst van gevluchte patriotten die op 1 februari 1788 in de ‘*s Gravenhaegsche Courant*’ verscheen, stond hij vermeld als “De Atheïst *Irhooven van Dam*, die zyne elendige pen wederom nu gelyk voorheen voor Moord en Oproer veil heeft”: geciteerd bij P.W. van Wissing, *Stokebrand Janus 1787: opkomst en ondergang van een achttiende-eeuws satirisch politiek-literair weekblad* (Nijmegen 2003) 175; necrologie van W. van Irhoven van Dam, *De Heer Politieke Blixem* 2 (1802-1803) 60-62; H. van Galen, ‘De Recensent 1787-1793, blauwe beul van de achttiende eeuw’, *DWAE* 23 (1991) 59-74. H.J.O. de Winter was een oudere broer van de patriot en latere vice-admiraal J.W. de Winter: C.N. Fehrmann, ‘Nederlanders op de Russische vloot en enkele bijzonderheden over het leven van Hendrik Justus Otto de Winter (...)’, *Kamper Almanak* (1962-1963) 233-260; zie voor de brieven van H.J.O. de Winter (die in de inventaris abusievelijk als J.H.C. de Winter staat vermeld): Nationaal Archief (NA), Familielearchief Croiset, inv.nr. 115. Deze collectie bevat ook de vertaling waar De Winter om had gevraagd: een hs. met opschrift ‘De aloudheid en voortduuring der Waereld’ (inv.nr. 127). Zie voor G.H. Toulmin: R.S. Porter, ‘Philosophy and politics of a geologist: G.H. Toulmin’, *Journal of the History of Ideas* 39 (1978) 435-450. Op de veilingcatalogus van de bibliotheek van Van Irhoven van Dam (*Catalogue d’une magnifique collection de livres (...) délaissée par feu Monsieur & Mr. W. Irhoven van Dam*, Den Haag 1803) prijken inderdaad een aantal beruchte radicaal-verlichte werken: naast het genoemde werk van Toulmin (Londen 1780; Octavo nr.141) ook het verzameld werk van de vrijdenker John Toland (Octavo nr.139) en het zeer controversiële *l’Esprit de Spinoza* (Quarto nr.390).

⁴⁷ Zie de afgebroken opzet tot een autobiografie door W. van Irhoven van Dam: NA, FA Croiset, inv.nr. 116, en de biografische schets door zijn schoonzoon: Ibidem, inv.nr. 168.

⁴⁸ G.J. van Hardenbroek, *Gedenkschriften* III, ed. A.J. van der Meulen (Amsterdam 1915) 509.

het goed voorstelbaar dat Van Irhoven van Dam – ooit tenslotte zelf theologiestudent – Van Hemert op zeker moment heeft gewezen op de nieuwe en prikkelende ideeën die door de Duitse neologen werden verspreid. Van Irhoven van Dam was inmiddels fulltime politiek en literair publicist – na zijn ambtsneerlegging zou Van Hemert dat voorbeeld volgen. Anders dan zijn zwager richtte hij zijn pijlen echter niet op het politieke bestel, maar op de wereld van kerk en dogma.⁴⁹

Ondanks zijn vrijzinnige reputatie is Van Hemert – voor zover bekend – door tijdgenoten nooit met de vertaling van Priestley's *A history of the corruptions of Christianity* in verband gebracht.⁵⁰ Dat was wel het geval met een in 1785 uitgekomen vertaling van een geschrift van vergelijkbare strekking: *Brief aan den (...) Lord-Bisschop van Lichtfield en Coventry, over de antikristische grondbeginselen in de meeste kerkelyke genootschappen*, door de Amerikaan Edward Evanson – een werkje dat eveneens de aandacht van de censuur trok.⁵¹ Blijkens titelblad en voorwoord werd deze uitgave verzorgd door het in Amsterdam zetelende genootschap 'Pro Ecclesia Ejusque Libertate', een groepje vrijzinnige godgeleerden en andere liefhebbers van onbevooroordeelde wetenschapsbeoefening. Of dit genootschap werkelijk heeft bestaan, of dat het een verzinzel was van figuren als Van Hemert, Van Irhoven van Dam en Van der Meersch, kon niet vastgesteld worden.⁵² Maar uit het voorwoord spreekt een onmiskenbaar vrijzinnige geest: totale opheffing van censuur was de eis (met name het approbatierecht van kerkelijke zijde werd gehegeld) en de kwestie-Priestley werd met afschuw gememoreerd. Sterker nog, de inleider gaf te kennen in zijn opvatting van de drie-eenheid geheel met Priestley op één lijn te zitten.⁵³ Dat laatste wijst inderdaad in de richting van Van Hemert, die in deze jaren in verschillende geschriften zijn gal over de de kwestie-Priestley spuwde en studies publiceerde waarin de drie-eenheid en de goddelijke natuur van Christus ter discussie werden gesteld.⁵⁴

⁴⁹ De enige brief van Van Hemert aan Van Irhoven van Dam (1802) die bewaard is gebleven, weerspiegelt het nauwe contact dat er tussen hen bestond; laatstgenoemde had bovendien Van Hemert aangewezen als voogd over zijn kinderen, mocht hij komen te overlijden: NA, FA Croiset, inv.nr. 121.

⁵⁰ De identiteit van de vertaler heeft men tot op heden niet kunnen achterhalen. De orangist le Francq van Berkhey verdacht zijn vrijzinnige stadgenoot C. van Engelen, op welke gronden is niet duidelijk: [Le Francq van Berkhey], *Snerpende hekelroede van eenen echten vrant en vryen Batavier, op de schurftte vereelte lendenen der lasterende en alles aanschendende logen-courantiers en volksberoerders van Nederland (...) Vercierd met eene fraaije zinnebeeldige konstplaat, en deszelfs uitleg* (z.p. [1785]) 3. Paul van Gestel wees in 1998 Y. van Hamelsveld als mogelijke vertaler aan en in 2000 Paulus van Hemert of Cornelis Nozeman; zie P. van Gestel, 'De verbasteringen van het Christendom': Joseph Priestley (1733-1804) en de Nederlandse Verlichting', *DWAE* 30 (1998) 7, en: Idem, 'Unitarische sympathieën; Joseph Priestley en de remonstranten', in: E.H. Cossee en H.D. Tjalsma eds., *Remonstranten en het unitarisme* (Utrecht 2000) 20-26. Gezien diens apologetische stellingname lijkt Van Hamelsveld een onwaarschijnlijke, Nozeman een mogelijke, maar vooral Van Hemert een plausibele kandidaat. Dat hij kort voor verschijning van *Historie der verbasteringen van het Christendom* zijn ambt neerlegde, schraagt deze hypothese, evenals het feit dat de kwestie-Priestley lange tijd Van Hemerts stokpaardje was.

⁵¹ *BLGNP* IV (Kampen 1998) s.v. 'P. van Hemert'; Jongenelen, *Smaad*, 49.

⁵² Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 401. Denkbeeldige gezelschappen waren niet nieuw. In de polemieken rond ds. Van der Os (ca. 1750) verschole de orthodoxe Holtius en Comrie zich achter gezelschappen als 'Oude Calviniaansche Societeit' en 'Gezelschap van Liefhebbers der Waarheid die na de Godzaligheid is', gezelschappen die hen respectabiliteit en anonimiteit moesten verschaffen, maar in werkelijkheid slechts bestonden op de titelpagina's van hun geschriften: H.W.M. van de Sandt, *Joan Alberti, een Nederlands theoloog uit de 18de eeuw* (Utrecht 1984) 103.

⁵³ E. Evanson, *Brief aan den (...) Lord-Bisschop van Lichtfield en Coventry, over de antikristische grondbeginselen in de meeste kerkelyke genootschappen*, uit het Engelsch vertaald en in 't licht gegeven door 't Genootschap *Pro Ecclesia Ejusque Libertate* (z.p. 1785) III-XXVI.

⁵⁴ *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland (BWPGN)*, ed. J.P. de Bie en J. Loosjes (Den Haag 1919-1949) III, 660-669 en *BLGNP* IV (Kampen 1998) 188-190; [P. van Hemert], *De handvol aantekeningen teruggekaatst, of de spotter ten toon gesteld, in eenige brieven aan (...) Hans Judas*

Absolute zekerheid over Van Hemerts betrokkenheid bij dit ‘genootschap’ ontbreekt echter, en dat geldt ook voor zijn eventuele betrokkenheid bij de *Algemeene Bibliotheek* en *De Recensent*. Wel stond hij op vertrouwelijke voet met Abraham van der Meersch, die hem in 1788 de opdracht gaf in Brussel contact op te nemen met de remonstrantse patriotten die in 1787 na de orangistische omwenteling het land waren ontvlucht.⁵⁵ Na terugkeer in 1789 verhuisde Van Hemert naar Amsterdam en ging bij Van der Meersch aan het remonstrants seminarie theologie en Hebreeuws doceren, hetgeen in augustus van dat jaar resulteerde in een benoeming aldaar tot hoogleraar wijsbegeerte en letteren. Dat brengt hem in wel heel nauw contact met de kring van medewerkers die algemeen geassocieerd wordt met het tijdschrift *De Recensent*. Want niet alleen wordt daarvan opnieuw Van der Meersch tot een der belangrijkste recensenten gerekend, de hoofdredacteur was bovendien Van Hemerts zwager Van Irhoven van Dam. Toen deze zich begin 1794 bij het patriottenlegertje in de Zuidelijke Nederlanden voegde, betekende dat dan ook het einde van het tijdschrift.⁵⁶

In zijn beginselverklaring van 1787 nam *De Recensent* nadrukkelijk stelling tegen de dominante rol die godsdienst in de Nederlands cultuur speelde en tegen de geest van bekrompenheid die een onbevooroordeelde wetenschapsontwikkeling in de weg stond. Pennenvruchten die van een opvallend bedompte geest getuigden – geschriften van orthodoxe, mystieke of rabiaat pro-orangistische inhoud – werden in de rubriek “prulschriften” aan de kaak gesteld. Behalve Van Irhoven van Dam en Van der Meersch werd in verschillende bronnen Benjamin Sowden (1749-1796) als medewerker aan het blad genoemd, episcopaaals predikant te Amsterdam, daarnaast lid van het Vrijdags-gezelschap *Libertate et Concordia* en directeur bij de natuurkunde-afdeling van Felix Meritis. Tijdgenoten brachten bovendien de doopsgezinde hoogleraar Gerrit Hesselink (1755-1811) met het blad in verband, die dat evenals Van Hemert, wellicht uit carriëretechnische motieven, ontkende. Maar dat Van Hemert wel degelijk journalistieke aspiraties had, bewijst het feit dat hij in 1792 medewerker werd van de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*, geredigeerd door Jan Konijnenburg, zijn collega aan het remonstrants seminarie. Het was in deze periodiek dat Van Hemert het kantianisme in Nederland introduceerde, de stroming die de mogelijkheid van verzoening tussen rede en Openbaring ontkende en daarmee een directe aanval betekende op de uitgangspunten van de Gematigde Verlichting.⁵⁷

Samenvattend is er voldoende grond om te constateren dat er in het laatste kwart van de achttiende eeuw in dissenter- en geleerdenkring te Amsterdam een verlichte voorhoede was ontstaan, met Van der Meersch, Van Hemert en Van Irhoven van Dam als centrale figuren. Aan de periferie van deze kring verscheen in deze jaren ook een nieuw type journalist: humoristisch-kritische schrijvers als Pieter van Woensel (1747-1808), Gerrit Paape (1752-1803) en de redacteurs van het satirische blad *Janus*, die, hoewel geen gerichte aanval inzettend op bijbel en Openbaring, toch graag tegen heilige huisjes aantraptten.⁵⁸ De

Kakologus Misadelphus (Rotterdam 1786) 11-12; Idem, *De rede en haar gezag in den Godsdienst briefswyze voorgesteld aan (...) Gisbertus Bonnet. Tweede stuk* (Rotterdam 1786) 309; Paulus Samosatenus, *Aanmerkingen op de prysverhandelingen tegen Priestley, inzonderheid op de verhandeling van (...) C. Segaar* (Den Haag 1787) 3; Paulus van Hemert, *Brieven aan een' vriend over het tweede geschrift of de dertien brieven van den Heer Mr. Zacharias Henric Alewyn* (Rotterdam 1788) 189, waar Van Hemert verklaart achter het pseudoniem Paulus Samosatenus schuil te gaan.

⁵⁵ Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 29.

⁵⁶ Van Galen, ‘De Recensent’, passim.

⁵⁷ Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 15; Van Hemert, *Gezag en grenzen van de menselijke rede*, ed. Plat en Wielema, 15.

⁵⁸ I. Nieuwenhuis, ‘Outsiders on the inside. The eccentric Enlightenment of Pieter van Woensel’, *DWAE* 44 (2012) 177-191; Van Wissing, *Stokebrand*, 324-326; P. Altena, ‘Op de tulband “een aapenkop”?: “De revolutionaire vraagal” (1798) van Gerrit Paape en een kleine geschiedenis van vraag- en antwoordweekbladen’, in: Pieter van Wissing ed., *Stookschriften: pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008) 285-305; M. de

Amsterdamse uitgever Jan Dóll, en zijn echtgenote Catharina Maria Egges (die het bedrijf na zijn dood in 1781 voortzette), lijken een sleutelfunctie vervuld te hebben als verspreider van vrijzinnig gedachtegoed. Niet alleen verscheen bij deze remonstrantse uitgeverij de *Algemeene Bibliotheek*, maar begin jaren tachtig ook *Samenstel der zuivere wysbegeerte, of leere der gelukzaligheid, volgens het Christendom* van Gotthelf Samuel Steinbart (1738-1809). Dat er gerichte plannen bestonden meer neologisch werk te vertalen valt op te maken uit een opmerking begin jaren tachtig in diezelfde *Algemeene Bibliotheek*, dat “een geleerd man” zich aan een Nederlandse vertaling van het *Wörterbuch des Neuen Testaments* had gezet, een werk van de neoloog Wilhelm Abraham Teller (1734-1804), in de Republiek berucht door zijn afwijzing van de verzoeningsleer.⁵⁹ Die vertaling zou er overigens niet komen; wel verscheen in 1790 van de hand van Gerrit Hesselink – al eerder genoemd in verband met *De Recensent* – een op Teller geïnspireerd *Uitlegkundig woordenboek, ter opheldering van de Schriften des N. Verbonds*. Hoewel minder vergaand dan Teller was de sympathie voor de neologie die hierin doorstraalde niet mis te verstaan. Een felle polemiek was het gevolg.⁶⁰

Blijft het moeilijk de personele bezetting van die vrijzinnige voorhoede volledig in kaart te brengen, wel kon aan de hand van een inhoudsanalyse van de *Algemeene Bibliotheek* en *De Recensent* de achterliggende ideeënwereld gereconstrueerd worden. Dat het inderdaad vrijzinnige tijdschriften waren blijkt alleen al uit de vriendelijke woorden die de *Algemeene Bibliotheek* in 1782 wijdde aan Tellers *Wörterbuch des Neuen Testaments*. Hetzelfde gold voor Priestley's controversiële *A history of the corruptions of Christianity*, volgens de *Algemeene Bibliotheek* een werk dat het alleszins verdiende vertaald te worden.⁶¹ Lof was er ook voor de bijbelexeget Semler, die door zijn accommodatieleer – waarin de bijbel werd opgevat als een aan het menselijk begripsniveau aangepaste boodschap waarin onherroepelijk onjuistheden voorkwamen – en door zijn twijfel aan de authenticiteit van een aantal bijbelboeken, in de Republiek als een directe bedreiging voor de fundamenteën van het protestantse geloof gold.⁶² Zo werd in gematigd-verlichte kring met afschuw kennis genomen van de oratie van Paulus van Hemert, die in 1790 bij zijn aanvaarding van het hoogleraarsambt aan het remonstrants seminarie een lans brak voor de accommodatieleer en daarmee een frontale aanval inzette op de in zijn ogen volstrekt achterhaalde woordelijke inspiratieleer. Hij stuurde deze verhandeling ook op naar het liberale Teylers Godgeleerd Genootschap, dat aan de accommodatieleer kort daarvoor een prijsvraag had gewijd. Hoewel sommige leden van de beoordelingscommissie grote reserves hadden ten aanzien van de verregaande vrijzinnigheid van de verhandeling, sleepte Van Hemert, bij gebrek aan concurrentie van niveau, in 1792 de gouden erepenning in de wacht.⁶³

Toch, werkelijk radicaal-verlichte geluiden komen in de kolommen van deze vrijzinnige tijdschriften niet voor. Illustratief bijvoorbeeld is de afwijzing van het gedachtegoed van de Schotse verlichtingsfilosoof David Hume. Diens *Dialogues concerning natural religion* (1779) kreeg in de *Algemeene Bibliotheek* van 1782 een uiterst koele bespreking; Humes opvatting dat de wereld geen begin kende en niet door de hand Gods maar door een nog onbekende inwendige ontwikkelingskracht werd voortgedreven, kwam de

Vries, 'De geboorte van de moderne intellectueel: literatuur en politiek rond 1800', in: Grijzenhout, Van Sas en Velema, *Het Bataafse experiment*, 243-250.

⁵⁹ AB III (Amsterdam 1782) 663-664.

⁶⁰ Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 98-102.

⁶¹ AB IV (Amsterdam 1784) 600.

⁶² AB I (Amsterdam 1778) 145-168, en AB III (Amsterdam 1782) 128-130.

⁶³ Sepp, *Proeve*, 71-72; E.J. van Himbergen, 'De prijsvragen van de twee genootschappen 1778-1798', in: 'Teyler' 1778-1798: *studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem-Antwerpen 1978) 37-55.

recensent ongerijmd en rampzalig voor. Weliswaar werd niet alles uit de bijbel even bruikbaar geacht, maar dat het boek waardevolle passages bevatte, was voor de *Algemeene Bibliotheek* evident.⁶⁴ Ook *De Recensent* koos voor een relatief terughoudende opstelling, getuige het uitgangspunt zich niet met “godgeleerde twisteschriften bezig te houden”.⁶⁵ Toen Van Hemert in de loop van de jaren negentig door zijn omarming van de kantiaanse filosofie de bedding van de Gematigde Verlichting verliet, stond hij in dat enthousiasme aanvankelijk vrijwel alleen – ook aan de universiteiten hield men vast aan het bijbelgetrouwe filosofische paradigma. Het was pas rond 1800 dat Van Hemert erin zou slagen een groepje kantianen om zich heen te verzamelen, met noties die de Radicale Verlichting dicht benaderden.⁶⁶

Wat nu was de betekenis en de reikwijdte van de eerste vrijzinnige golf die zich tussen 1780 en 1795 manifesteerde? Bij een aantal jonge intellectuelen vond het nieuwe geluid een enthousiast gehoor. Zo was *De Recensent* voor de gesjeesde theologiestudent Gerbrand Bruining een bron van inspiratie. Blokkeerden zijn vrijzinnige opvattingen een loopbaan bij de hervormde kerk, bij de remonstranten was hij begin jaren negentig wel welkom.⁶⁷ Ook de van oorsprong gereformeerde Pieter Weiland en Pieter van Kooten kozen voor de remonstranten; in 1795 sloot de lutherse predikant Willem Goede zich bij hen aan. Een ideologische keuze, want door afnemende belangstelling van de eigen gemeenteleden verkeerden deze kerkgenootschappen eind achttiende eeuw in een diepe financiële crisis.⁶⁸ De kersverse dissenters zouden na 1795 met nieuw elan het vrijzinnige banier opnemen en de strijd aanbinden tegen de orthodoxie. Maar verder dan deze gideonsbende lijkt het appel van de vrijzinnige voorhoede vóór 1795 niet te hebben bereikt.⁶⁹

De orthodoxie liet zich namelijk allesbehalve in het defensief dringen. Vastbesloten aan deze dreiging het hoofd te bieden, werd zoals gezegd het Genootschap tot verdediging van den Christelyken Godsdienst geformeerd. Toen de oprichters in 1785 te Den Haag bijeenkwamen, stond het gevaar van de Duitse neologie en de vrees dat iets dergelijks ook in Nederland wortel zou kunnen schieten bovenaan de agenda. Aan onwrikbare waarheden als de goddelijkheid van Christus, de voldoeningsleer en de onsterfelijkheid van de ziel mocht niet worden getornd. Op de uitgeschreven prijsvragen werd zo enthousiast gereageerd dat er al snel departementen werden opgericht in de provincie, bestuurd door plaatselijke hoogleraren en regenten. Dat gaf het Haagsch Genootschap een zeker cachet.⁷⁰ Hierdoor geïnspireerd lanceerde de Rotterdamse predikant Jan Scharp in 1793 een reeks anti-neologische lezingen, waarbij hij verheugd kon melden dat de publieke kerk in Nederland zich opvallend immuun toonde voor radicaal-verlichte tendensen. Het gevaar leek vooralsnog

⁶⁴ AB III (Amsterdam 1782) 503-520; zie ook de bespreking van James Playfair, *A system of chronology* (Londen 1784) in AB V (Amsterdam 1786) 246-248.

⁶⁵ *De Recensent of bijdragen tot de letterkundige geschiedenis van onzen tyd (De Recensent)* III (Amsterdam 1792) 116.

⁶⁶ Wielema, *Filosofen*, 88-89; ‘Briefe über den kirchlichen Zustand von Holland’, *Archiv für alte und neue Kirchengeschichte* 1 (1814) nr.3, 131-236 (speciaal 186-188).

⁶⁷ *Herinneringen van G. Bruining, met betrekking tot de omwentelingen in Staat en Kerk gedurende zynen levensloop* (Dordrecht 1830) 310: “De Recensent, dat groote model voor alle boekbeoordelingen dat ik in mijne jeugd bewonderd had”. Zie verder Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 129-142; W. Heijting, ‘G. Bruining, broodschrijver’, in: A. Gerits ed., *For Bob de Graaf: antiquarian bookseller, publisher, bibliographer* (Amsterdam 1992) 127-135.

⁶⁸ Sepp, *Proeve*, 67, 151; Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 49-57; Idem, *Uitdovende Verlichting*, 301, Bijlage B. Over de financiële problemen bij de dissenters: Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 324; N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem 1952) 187.

⁶⁹ Zie 4.1 en 5.3.4.

⁷⁰ J.P. Heering, ‘Ten strijde tegen het verlichte Christendom’, in: J.P. Heering e.a., *Op de bres: 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de Christelijke godsdienst* (Den Haag 1985) 5-17; J. van Rossum, ‘Het Haagsch Genootschap in de eerste eeuw van zijn bestaan (1785-1885)’, in: Heering, *Op de bres*, 47.

slechts wortel te schieten onder de dissenters.⁷¹ Het feit dat die onder vuur lagen sinds de Oranjerestauroatie van 1787 maakte de ontplooiingskansen voor de vrijzinnige voorhoede er niet beter op. Zo stuitte begin jaren negentig de poging van de patriotse dominee Jan Kantelaar, om via de kolommen van *De Vaderlandsche Bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak* een vrijzinniger bijbelverklaring te introduceren, op een muur van orthodox verzet.⁷² Tekenend voor het groeiende zelfbewustzijn in orthodoxe kring is de rigoureuze stap die in 1791 door rechtzinnige lutheranen in Amsterdam werd gezet: een derde deel trad uit de kerk en ging over tot oprichting van de Hersteld-Evangelisch-Lutherse gemeente. Niet langer wilde men kerken bij dominees als Johan Christian Baum en August Sterk, die tijdens hun opleiding in Duitsland door de semleriaanse bijbelopvatting ‘besmet’ waren geraakt.⁷³

De conclusie lijkt daarom onontkoombaar dat de aanval op bijbel en Openbaring die in de ons omringende landen over een breed front werd ingezet, hier te lande slechts beperkt weerklank vond. In het verlengde daarvan hadden ook het tijdsperspectief en de toekomstverwachting een nog overwegend premodern karakter.

2.2 Hollandse heilsperspectieven

2.2.1 Tijdsbegrip en geschiedopvatting

Eind achttiende eeuw waren het vooral ontwikkelingen op het gebied van de ‘natuurlijke historie’ (de toenmalige verzamelterm voor biologie en geologie die zich nog niet als zelfstandige disciplines hadden uitgekristalliseerd) die het christelijke tijdsperspectief met zijn op de bijbel geënte tijdschaal in het defensief drongen. Hoe gingen Nederlandse natuurhistorici met deze problematiek om? In het licht van het voorafgaande zal het niet verbazen dat in de laatachtttiende-eeuwse Republiek relatief lang getracht is die nieuwe inzichten in het bestaande bijbelse denkraam te integreren. Zo waren natuurhistorici als Pieter Boddaert en Martinus Houttuyn – in tegenstelling tot de meeste collega’s in de buurlanden – nog aanhangers van de bijbelgetrouwe hypothese, dat fossiele resten door de zondvloed op bergtoppen terechtgekomen waren. Het *Algemeen huishoudelyk-, natuur-, zedekundig en konst-woordenboek* van Chalmot (1778) maakte in het lemma ‘fossile’ weliswaar melding van nieuwe geologische verklaringsmodellen die de betekenis van een zondvloed marginaliseerden, maar hield tegelijkertijd vast aan het bijbelse scheppingsverhaal.⁷⁴

Het was dan ook schoorvoetend dat Nederlandse natuurhistorici de bijbelse tijdschaal ter discussie stelden. Zo opperde Boddaert in zijn *Proeve eener natuurkundige beschouwing van den aardbol* (1778) onder verwijzing naar de Franse wetenschapper Pierre-Simon, marquis de Laplace (1749-1827) dat de aarde zo’n twee miljoen jaar oud moest zijn. Dat viel niet goed bij het orthodoxe tijdschrift *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek*, dat een dergelijke aanval op de Goddelijke Openbaring ongepast en voorbarig vond. De hoogleraar Petrus Camper hield zijn weerlegging van de bijbelse tijdschaal uit angst voor orthodoxe aanvallen

⁷¹ J. Scharp, *Godgeleerd-historische verhandeling over de gevoelens, de gronden, het gewigtige voor de eeuwigheid en burgermaatschappijen, den voortgang, en den tegenstand der hedendaagsche zoogenaamde Verlichting en Godsdienst-bestrijding (...)* (Rotterdam 1793) IX-XVI, 252-255.

⁷² Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 10-23; Idem, *Jacob Kantelaar: veelzijdig verlicht verliezer* (1759-1821) (Zwolle 2005) 23-35. Zie ook de autobiografie van J.F. Serrurier (1771-1844), theologiestudent in Leiden, die een indringend beeld schetst van het restrictieve denkklimaat in de Republiek begin jaren negentig: Historisch Centrum Overijssel (HCO), Persoonsarchieven 1151.

⁷³ W.J. Kooiman, ‘Het ontstaan van de Herstelde Evangelisch-Lutherse gemeente te Amsterdam’, *Jaarboek Amstelodamum* 48 (1956) 172-209.

⁷⁴ Visser, ‘Geologische wetenschappen’, 31-35.

wijselijk maar in portefeuille.⁷⁵ Hoe breed gedragen dergelijke noties eind achttiende nog waren, blijkt uit raadpleging van de algemeen-culturele tijdschriften. Niet alleen in behoudende bladen als de *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek* viel de nieuwe geologie geen goede ontvangst ten deel – nog in 1790 werd in een progressiever (en veelgelezen) algemeen-cultureel tijdschrift als de *Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen* als volgt naar de “eerste wording aller dingen” teruggeblikt: “Byna zes duizend Jaren, wat sterveling kan deze ruimte ten einde zien!”⁷⁶ Het zal duidelijk zijn dat een verlichte tijdschaal van miljoenen jaren voor deze auteur helemaal ‘onvoorstelbaar’ moet zijn geweest.

Bij vrijzinnige bladen als de *Algemeene Bibliotheek* en *De Recensent* was het niet veel anders. In 1782 werd de ruime tijdsschaal, die Buffon in een recent deel van zijn *Histoire naturelle, générale et particulière* had gepresenteerd, in de *Algemeene Bibliotheek* weggezet als een vernuftig spel der verbeelding.⁷⁷ Veelzeggend is ook dat kort daarop de *Lettres physiques et morales sur l’histoire de la terre et de l’homme* (1779) van de in tegenstelling tot Buffon wèl bijbelvaste geoloog J.A. Deluc met enige nadruk aan de lezers van de *Algemeene Bibliotheek* werd aanbevolen.⁷⁸ Met instemming werd in 1784 ook de Herscheppingstheorie belicht, een typisch product van de Gematigde Verlichting, waarin de nieuwe natuurwetenschappelijke inzichten werden verzoend met het bijbelse scheppingsverhaal. Een theorie die onder meer werd gepropageerd door Johann Georg Rosenmüller, in zijn (uit het Duits vertaalde) *Oudste geschiedenis van den aardbodem* (1781). Daarin werd beweerd dat Mozes in Genesis niet de schepping van het heelal, maar slechts een herschepping van de aarde na een catastrofe had beschreven. Door de geschiedenis van de aarde te scheiden van de geschiedenis der mensheid – en alleen op dat laatste zou Genesis betrekking hebben – deed men recht aan de nieuwe natuurwetenschappelijke inzichten zonder de bijbelse openbaring geweld aan te doen. Met enige gretigheid werd deze theorie dan ook omarmd door de gematigd-verlichte Utrechtse hoogleraar theologie Ysbrand van Hamelsveld.⁷⁹

Dat de ouderdom van de wereld in deze jaren niettemin een actueel vraagstuk was, valt af te leiden uit de prijsvraag die Teylers Tweede Genootschap voor het jaar 1784 uitschreef, onder de titel: *Welke veranderingen heeft de aarde ondergaan sinds de schepping en hoelang is die schepping geleden?* Net als Teylers ‘eerste’ genootschap (het Godgeleerd) gold het ‘tweede’ (gewijd aan de niet-theologische wetenschappen) als betrekkelijk liberaal.⁸⁰ Op de prijsvraag kwam van Nederlandse zijde overigens geen bevredigende inzending binnen – uiteindelijk werd drie jaar later, in 1787, de verhandeling van François-Xavier de Burtin (arts aan het hof te Brussel) bekroond. Ook hierin werd de theorie van de herschepping verwoord, sterker nog, op grond van fossiele vondsten, en in navolging van de Duitse geoloog Abraham Gottlob Werner, veronderstelde Burtin dat de aarde al een drietal van dergelijke ‘herscheppingen’ had ondergaan en dus veel ouder was dan men op grond van de bijbel zou vermoeden. Dat deze opvatting ook in 1787 bepaald nog niet onomstreden was, blijkt uit het

⁷⁵ *Ibidem*, 37-38; *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek* (NNB) 1 (1781) I, 136-140.

⁷⁶ ‘Eenige leerzame bespiegelingen over het verloop van den nimmer wederkerenden tyd’, *Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen* (NAVL) 5 (1790) II, 306-312 (citaten: 307).

⁷⁷ AB III (Amsterdam 1782) 520-538.

⁷⁸ *Ibidem*, 657-659.

⁷⁹ AB IV (Amsterdam 1784) 708-710; *Hollandsche Historische Courant*, 19 april 1781; Y. van Hamelsveld, *De Bybel verdeedigd* IV (Amsterdam 1784) 4-10.

⁸⁰ In 1778 werden bij testament van de rijke koopman Pieter Teyler van der Hulst twee genootschappen opgericht: een Godgeleerd Genootschap ter bevordering van de theologie, en een ‘tweede’ genootschap ter bevordering van de overige wetenschappen: W.W. Mijnhardt, *Tot heil van ’t mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987) 295, 345; J.G. de Bruijn, *De prijsvragen van Teylers Genootschappen in de 18de eeuw*, *DWAE* 13 (november 1971) 24.

feit dat de bekroning geruime tijd werd tegengehouden door een der directeuren van het Genootschap, de bijbelvaste patriot Adriaan van Zeebergh.⁸¹

Was de respons op deze prijsvraag al teleurstellend, van de prijsvraag van 1793, waarin de statische conceptie van de natuur ter discussie werd gesteld, bleef bekroning zelfs geheel uit. Klaarblijkelijk was de belangstelling van het publiek voor geologische en biologische kwesties toch te gering. Het genootschap verzette daarna wijselijk de bakens en zou zich in zijn prijsvragenbeleid meer op de geesteswetenschappen gaan richten.⁸² Pas rond 1810 keerde een biologisch onderwerp terug in het publieke debat, toen de radicale linkervleugel van dat moment – de kantianen rond Van Hemert – de bijbelse conceptie van de menswording ter discussie stelde. De verontwaardiging was niet van de lucht – een en ander zal verderop nog uitvoerig aan de orde komen – voor het moment moet de constatering volstaan dat het voor dergelijke revolutionaire geluiden zelfs in die tijd klaarblijkelijk nog te vroeg was. Hoewel de notie van de diepe tijd in gematigd-verlichte kring rond 1800 betrekkelijk algemeen was, bleef daarnaast de bijbel als bron voor de (her)schepping der aarde, de komst van de eerste mens en de geschiedenis van de mensheid onverminderd van kracht.⁸³

Zo was de Nederlandse geschiedbeoefening eind achttiende eeuw het stadium van hulpwetenschap voor theologie, rechten en letteren nog niet ontstegen, en bleven profane en ‘gewijde’ historie (ofwel: in de geschiedenis openbaart zich het Godsplan met de wereld) nauw met elkaar verweven.⁸⁴ De cursus algemene geschiedenis moest toekomstige predikanten de noodzakelijke kennis geven om de bijbel te kunnen verklaren, en daarom werd relatief veel aandacht gegeven aan de tijdrekenkunde en de geografische localisering van het paradijs. Als bronnen golden naast de bijbel ook de klassieken, waarbij in geval van tegenspraak aan de bijbel het laatste woord werd toegekend.⁸⁵ Nog in 1805 hield de Amsterdamse hoogleraar oudheidkunde David Jacob van Lennep onbekommerd een genootschapslezing, waarin de vraag of de mensheid langer bestond dan de mozaïsche tijdrekening aangaf “ontkennend beantwoord” werd.⁸⁶

Ook wat betreft de historische periodisering bleef nog veel bij het oude. Weliswaar was rond 1700 de oudtestamentische vier wereldrijken-leer als grondslag voor periodisering losgelaten, maar de zondvloed behield tot na 1800 een belangrijke betekenis, als scheidslijn

⁸¹ Visser, ‘Geologische wetenschappen’, 39-40; Idem, ‘Dutch palaeontologists of the 18th century’, *Janus: archives internationales pour l’histoire de la médecine et pour la géographie médicale* 62 (1975) 142; F.X. Burtin, ‘Antwoord op de natuurkundige vraag (...) over de algemeene omkeeringen, welke de aarde aan haare oppervlakte ondergaan heeft, en over de oudheid van onzen aardkloot’, *Verhandelingen uitgegeeven door Teyler’s Tweede Genootschap VIII* (Haarlem 1790) 243-379; A. van der Woud, *De Bataafse hut: denken over het oudste Nederland (1750-1850)* (Amsterdam 1998²) 72-73.

⁸² Mijnhardt, *Heil van ’t Menschdom*, 350-356; Idem, ‘Veertig jaar cultuurbevordering: Teylers stichting 1778 - ca. 1815’, in: ‘Teyler’ 1778-1978: *studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem-Antwerpen 1978) 58-101.

⁸³ Zie bijvoorbeeld: H.C. Cras, ‘Korte en beknopte historische en wijsgeerige beschouwing van de lotgevallen der volkeren, van den beginne der wereld tot de geboorte van Christus. Voorgelezen (...) in den jare 1793’, in: Idem, *Nagelatene verhandelingen en redevoeringen I*, ed. J.M. Kemper (Amsterdam 1822) 4; M. Stuart, *De Mensch, zoo als hij voorkomt op den bekenden aardbol I* (Amsterdam 1802) 61-62; AB IV (Amsterdam 1784) 708-710; *Hollandsche Historische Courant*, 19 april 1781; Y. van Hamelsveld, *De Bybel verdeeld IV* (Amsterdam 1784) 4-10.

⁸⁴ E.O.G. Haitsma Mulier, ‘Between Humanism and Enlightenment: the Dutch writing of history’, in: Jacob en Mijnhardt, *Dutch Republic*, 175-178.

⁸⁵ Roelevink, *Gedictteerd verleden*, 184-185, 240-248, 267-270.

⁸⁶ M. van Hattum, *Lezingen en verhandelingen in ‘Concordia et Libertate’ (1769-1806)* (Amstelveen 1983) 30.

namelijk tussen de bekende en zogeheten ‘eerste wereld’.⁸⁷ Nieuwerwetse periodisering die onder de verlichtingsfilosofen ingang hadden gevonden, waarin de Renaissance werd gezien als het begin van ‘de nieuwe tijd’, vonden hier vooralsnog geen navolging.⁸⁸ Vrijzinnigen als Hemsterhuis en Kantelaar vervingen weliswaar het bijbelse paradijsverhaal door de klassieke notie van een vroeger gouden tijdperk – een fase waarin de mens nog ongecorrumpéerd en gelukkig was – maar in hun geloof dat deze periode door zedelijke verbetering en verstandsverlichting weer terug zou keren, toonden zij zich ware erfgenamen van de christelijke heilsverwachting. Ook voor hen bleef de geschiedenis een door de Voorzienigheid gestuurd heilshistorisch proces.⁸⁹

Wel liepen de opvattingen over hoe de Voorzienigheid daarbij te werk ging in de loop van de achttiende eeuw steeds verder uiteen. De orthodoxie hield vast aan de Bijzondere Voorzienigheid als motor der geschiedenis: een Opperwezen dat willekeurig in het heilsproces kon ingrijpen wanneer overtredingen van de goddelijke orde daar aanleiding toe gaven. Natuurrampen, oorlogen en ziekten behoorden tot de beproefde middelen om de gelovigen weer op het juiste pad te brengen. Daarentegen won in gematigd-verlichte kring de Algemene Voorzienigheid aan kracht: een liefdevol Opperwezen dat zich bij voorkeur indirect met de mensheid bemoeide en in principe niet ingreep in de natuurwetten. Rampen maakten daarbij onderdeel uit van het grote plan: wat op korte termijn desastreus leek, had hoogstwaarschijnlijk op langere termijn een heilsame werking. Grote moeite hadden vooral de vrijzinnigen met de straf-op-zonde-theorie die ten grondslag lag aan de jaarlijkse dank- en bededagen, uitgeschreven door de lokale en nationale overheden voor de publieke kerk. Tegenslagen als runderpest en overstromingen werden daarin stevast neergezet als het gevolg van religieuze onverschilligheid – lees: vrijzinnigheid – en dus als middelen om de orthodoxie in het zadel te houden.⁹⁰ Bij amateur-geschiedkundigen als de dissenters Simon Stijl en Cornelis Zillesen had het geloof aan een bijzondere Voorzienigheid als speciale beschermer van de Republiek eind achttiende eeuw plaats gemaakt voor een groeiende notie van zogenaamde ‘tweede oorzaken’ als motor van de geschiedenis: economische en sociale factoren.⁹¹

Tekenend voor een beginnend historisch besef was dat met name bij deze dissenter-historici de functie van het verleden als lichtend voorbeeld afnam. Zo begon de mythe van de vrijheidslievende ‘Batavier’ aan glans in te boeten. Klaarblijkelijk werd men zich er in toenemende mate van bewust, dat het geen zin had een vergelijking te trekken met een

⁸⁷ Van der Pot, *Periodisering*, 76-83; zie bijvoorbeeld J.F. Martinet, *Historie der Waereld I* (Amsterdam 1780) 55-58; J.A. Oostkamp, *Geschiedenis der eerste wereld, of de lotgevallen des menschdoms van Adam tot Noach: een leesboek voor kinderen*, Zwolle 1833.

⁸⁸ Pot, *Periodisering*, 64-65; 117-124; A.Th. van Deursen, ‘Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland’, in: J.A.L. Lancée ed., *Mythe & werkelijkheid. Drie eeuwen geschiedbeoefening (1600-1900)* (Utrecht 1979) 108; Jongenelen, *Smaad*, 29, 34; K. Hammacher, ‘Hemsterhuis und seine Rezeption in der deutschen Philosophie und Literatur des ausgehenden achtzehnten Jahrhunderts’, in: Fresco, Geeraedts en Hammacher, *Frans Hemsterhuis*, 427-428.

⁸⁹ Brummel, *Hemsterhuis*, 202-203, 242, 256; Söhngen, ‘Hemsterhuis in context’, 276-279; J. Kantelaar, ‘Redevoering over den invloed der waare Verlichting op het lot der vrouwen en het huwelijksgeluk, gehouden op de Algemeene Vergadering der Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, den 13den van Oogstmaand, 1793’, in: *Redevoeringen en aanspraaken, gedaan in de onderscheidene vergaderingen der Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen III* (Amsterdam 1799) 1-92.

⁹⁰ R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam IV. De kerk der Hervorming in de achttiende eeuw: de grote crisis* (Baarn 1974) 91-93; L. Noordegraaf, ‘Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek’, in: M. Gijswijt-Hofstra en F. Egmond eds., *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000* (Amsterdam 1997) 29-42; Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 46, 89, 106-107, 130-136, 200-212; Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 111.

⁹¹ Haitsma Mulier, ‘Between Humanism and Enlightenment’, 184-186.

vroegere samenleving, die zich op een geheel andere trap van ontwikkeling bevond.⁹² Dat zich in verlichtingsgezinde kring bovendien een zekere modernisering van het tijdsperspectief begon af te tekenen, valt af te leiden uit de groeiende fascinatie voor de toekomst. Geïnspireerd op *L'An deux mille quatre cent quarante* van Louis-Sébastien Mercier (1770) verscheen in 1777 *Holland in 't jaar MMCCCCXL*, beschreef in 1788 de Amsterdamse koopman Alexander Fardon 'Het toekomstig jaar MMDCXXX', en brachten enkele jaren later ook Arend Fokke en Gerrit Paape hun toekomstvisioenen uit. In hun dromen werden ze honderden jaren in de tijd vooruitgeplaatst, waar zij het vaderland in blakende omstandigheden aantroffen. Economische hervormingen, onderwijsvernieuwing en politieke democratisering hadden een ideale samenleving gecreëerd, gekenmerkt door burgerlijke eenvoud en verdraagzame godsdienstzin. Dat deze toekomstdromen primair bedoeld waren om eigentijdse maatschappelijke hervormingsplannen kracht bij te zetten, neemt niet weg dat men onbekommerd grote sprongen in de tijd kon maken, wat duidt op een betrekkelijk modern, in principe oneindig tijdsperspectief.⁹³

2.2.2 Toekomstverwachting

De reikwijdte van dit historisch besef beperkte zich voorlopig echter tot dit verlichtingsgezinde, niet-academische circuit. Tot een geschiedwetenschappelijke doorbraak leidde het niet. Als drijvende kracht achter historische ontwikkelingsprocessen bleef de rol van de Voorzienigheid onbetwist, en de duiding daarvan liet men bij voorkeur over aan godgeleerden. Die schetsten de geschiedenis als een heilshistorische, op de vervolmaking van het mensdom gerichte ontwikkeling met een trapsgewijs verloop; sprongen die het gevolg waren van ingrepen door de Voorzienigheid. Zo hadden de zondvloed, het Verbond van God met Abraham en de komst van Christus telkens een nieuwe tijdorde ingeluid, waarvan de laatste zou worden afgesloten met de wederkomst van Christus, ofwel de Toekomst des Heeren.⁹⁴ Het feit dat 'toekomst' – in het achttiende-eeuwse spraakgebruik synoniem voor 'komst' of 'nadering' – niet naar een tijdvak maar naar een tijdstip verwees, in engere zin zelfs naar een eindpunt (in de apocalyptische eschatologie viel die 'toekomst' immers samen met het einde der tijden) illustreert de relatieve geslotenheid van het achttiende-eeuwse christelijke tijdsperspectief.⁹⁵

⁹² I.J.H. Worst, 'Constitution, history and natural law: an eighteenth-century political debate in the Dutch Republic', in: Jacob en Mijnhart, *The Dutch Republic*, 156-169; E.O.G. Haitzma Mulier, 'De Bataafsche mythe in de Patriottentijd: *De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden* van E.M. Engelberts', *ThG* 19 (1992) 31.

⁹³ *Holland in 't jaar MMCCCCXL*, Hoorn 1777; toegeschreven aan Elizabeth Wolff-Bekker: Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 249 (noot 147); A.B. Fardon, 'Het toekomstig jaar MMDCXXX; een profetische droom' (1788), in: Idem: *Nagelaten redevoeringen, verhandelungen en vertogen over verscheiden onderwerpen* I, ed. P.G. Witsen Geijsbeek (Amsterdam 1824) 85-112; A. Fokke Simonszn, *Het toekomstig jaar drie duizend: eene mijmering voorgelezen in en opgedragen aan de Maatschappij der Verdiensten, ter spreuke voerende: Felix Meritis*, Amsterdam 1792; Gerrit Paape, *De Bataafsche Republiek zo als zij behoort te zijn, en zo als zij weezen kan, of revolutionaire droom in 1798, wegens toekomstige gebeurtenissen tot 1998; vrolijk en ernstig*, Amsterdam 1798. Zie verder H. Vieu, 'La Hollande en l'An deux mille quatre cent quarante', in: H. Hofer ed., *Louis-Sébastien Mercier précurseur et sa fortune. Avec des documents inédits* (München 1977) 37-46; W. Frijhoff, 'La société idéale des patriotes bataves', in: W. Frijhoff en R. Dekker eds., *Le voyage révolutionnaire: actes du colloque franco-néerlandais du Bicentenaire de la Révolution française* (Rotterdam-Hilversum 1991) 137-151; Kloek en Mijnhart, *Blauwdrukken*, 143; R. Dekker, 'Amerika als de hemel op aarde: de opkomst van de utopie in Nederland', *MSJCW* 26 (2003) 134-141.

⁹⁴ Van der Pot, *Periodisering*, 108-117; A.Th. van Deursen, *Jacobus de Rhoer, 1722-1813: een historicus op de drempel van een nieuwe tijd* (Groningen 1970) 7-56; Van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje*, 187.

⁹⁵ *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) XVIII (Den Haag-Leiden 1960) s.v. 'Toekomst'.

In de Republiek was het dominante heilsperspectief de apocalyptische eschatologie. Dat was vastgelegd in artikel 37 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waarin sprake was van slechts één Wederkomst bij het einde der tijden, en nadrukkelijk afstand was genomen van het chiliasme.⁹⁶ Binnen die grenzen waren er echter op het gebied van profetische hermeneutiek meerdere interpretaties mogelijk. Begin achttiende eeuw vielen op dat terrein twee hoofdstromingen te onderscheiden: een coccejaanse (naar Johannes Coccejus) en een voetiaanse (naar Gisbertus Voetius). Beide scholen hanteerden de historisch-typologische bijbelopvatting, uitgaande van één Goddelijke Auteur die twee betekenislagen in de tekst had verwerkt (een letterlijke en een figuurlijke), waaruit men het patroon van de geschiedenis kon destilleren. Als in de bijbel over Jeruzalem werd gesproken, verwees dat in de christelijke tijdorde naar het ‘geestelijk Jeruzalem’: de protestantse Christenheid. In het verlengde daarvan was het niet ongebruikelijk de Republiek als een ‘tweede Israël’ te betitelen.⁹⁷ Op het gebied van de profetische hermeneutiek liepen de zienswijzen echter uiteen. Voetianen namen de profetieën vooral letterlijk en meenden dat veel voorspellingen, gericht op de Joden, inmiddels in vervulling waren gegaan. In die optiek had Daniëls profetie over een heilvol Vijfde Wereldrijk zijn vervulling gevonden in de komst van het christendom. Wat er nog aan heilsverwachting overbleef, had vooral betrekking op de nieuwe werkelijkheid die na het Laatste Oordeel zou ontstaan, en was voor de dagelijkse realiteit nauwelijks relevant. Grote belangstelling voor een eigentijdse toepassing van het Profetisch Woord was bij voetianen in de regel dan ook niet te vinden – zij schaalden dat bij voorkeur onder de ‘verborgenheden’ van de Schrift.⁹⁸

Geheel anders lag dat bij de godgeleerden uit de coccejaanse school, waar de typologische bijbelopvatting in een historisch-dynamisch kader werd geplaatst. Verondersteld werd dat de gang der geschiedenis een vast patroon volgt dat zich in elke nieuwe tijdorde, op een hoger spiritueel niveau, herhaalt. Gebeurtenissen uit het Nieuwe en Oude Testament werden dus opgevat als prefiguraties van wat zich in de christelijke tijdorde zou voltrekken. Waar de voetianen vooral hamerden op de morele voorbeeldfunctie van het Oude Testament wezen de coccejanen op de profetische dimensie ervan.⁹⁹ Hun belangstelling voor de ‘theologica prophetica’ vloeide voort uit apologetische motieven. Als men zou kunnen aantonen dat specifieke bijbelse profetieën ondubbelzinnig in vervulling waren gegaan, moest de Schrift wel van goddelijke oorsprong zijn. De minutieuze bijbelanalyse van de coccejanen, getoetst aan wat er aan historische feitenkennis voorhanden was, leidde tot de conclusie dat veel profetieën in het geheel niet of slechts gedeeltelijk vervuld waren. Dat betrof bijvoorbeeld ook de belofte aan de Joden dat ze ooit naar Palestina zouden terugkeren om daar een eigen staat op te bouwen.¹⁰⁰

Behalve voor het verleden hadden de coccejanen ook grote belangstelling voor de eigentijdse geschiedenis, omdat daaruit te destilleren viel hoe ver men al in het heilsscenario gevorderd was. Coccejus had namelijk naar analogie van de scheppingsweek een zeven-

⁹⁶ Meeuse, *Toekomstverwachting*, 28.

⁹⁷ Overdorp, *Verhandeling over de profetiën* I, 37-38; J. van Sluis, ‘De zinnebeeldige theologie van Bernard Sebastiaan Cremer (1638-1750)’, in: J.A.H. Bots e.a. eds., *Het Gelders Athene: bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum 2000) 185-189; Van Campen, *Gans Israël II*, 224; Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 217.

⁹⁸ W.P.C. Knuttel, *Balthasar Bekker, de bestrijder van het bijgeloof* (Den Haag 1906) 142; Bisschop, *Sions vorst en volk*, 41-51; Van Campen, *Gans Israël II*, 224-225, 530-531.

⁹⁹ Van Asselt, *Amicitia Dei*, 57-58; Idem, ‘Pierre de Joncourt en zijn protest tegen de coccejaanse exegese in het begin van de achttiende eeuw’, in: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall eds., *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk: voetianen en coccejanen 1650-1750* (Zoetermeer 1994) 146-164.

¹⁰⁰ Van der Wall, ‘Profetie’, 29-37; Van den Berg, ‘Wegbereider?’, 116-118; Overdorp, *Verhandeling over de profetiën* I, 75-76; 87-88.

perioden-leer ontworpen, waarin de zevende periode (de rustdag) als een gouden tijdperk werd gezien, een prelude op het paradijs dat na het Laatste Oordeel zou ontstaan. Op basis van bijbelse aanwijzingen werd door achttiende-eeuwse coccejanen aangenomen dat men in de christelijke tijdorde inmiddels in de vijfde of zesde periode was aanbeland.¹⁰¹ Met in het achterhoofd de kenmerken van deze tijdperken, die de opmaat vormden naar de heilvolle ‘Heerlijke Kerkstaat’, hielden zij de tekenen des tijds nauwlettend in het oog. Niet zelden gaven specifieke crisisverschijnselen in de samenleving aanleiding tot alarmistische publicaties, waarin de nabijheid van een cruciale heilshistorische doorbraak werd aangekondigd.¹⁰²

Hoewel er ook een voetiaanse stroming bestond waarin vóór het einde van de wereld nog een gezegende staat voor de kerk werd verwacht, was dat heilsvisioen primair geestelijk, en relatief bescheiden van karakter. Omdat in voetiaanse ogen de belofte van een heilvol Vijfde Wereldrijk was ingelost met de komst van het christendom, was significante vooruitgang in de toekomst niet meer te verwachten. De hoge verwachting daarentegen die de coccejanen van een toekomstige heilstaat hadden, was in de ogen van veel voetianen zo materialistisch, dat het van chiliasme nauwelijks te onderscheiden viel. Aangezien dat strijdig was met de Nederlandse Geloofsbelijdenis kwam dat een aantal coccejaanse godgeleerden op vervolging wegens onrechtzinnigheid te staan.¹⁰³

Niettemin, rond het midden van de achttiende eeuw was van deze richtingenstrijd nog maar weinig te bespeuren. Dat had vooral te maken met veranderingen op exegetisch terrein, met de groeiende invloed van de historisch-grammaticale bijbelopvatting, die vanuit Duitsland de typologische hermeneutiek in het defensief drong. In de Republiek werd de nieuwe exegese uitgedragen door hoogleraar J.J. Schultens, en verder uitgewerkt door diens zoon en kleinzoon, eveneens professoren aan de Leidse universiteit. Binnen de schultiaanse richting werd het Oude Testament niet opgevat als een woordelijk door God geïnspireerd geschrift met verborgen boodschappen aan de latere christenen, maar als een document dat naast geïnspireerde passages ook de sporen droeg van de toenmalige, niet-christelijke beschaving.¹⁰⁴ Hoe relevant was dat alles nog voor een verlichte samenleving? Nauwelijks, meenden vooral de vrijzinnige dissenter-godgeleerden in de Republiek. In hun ogen weerspiegelden de heilsvoorspellingen in het Oude Testament slechts het joodse messiasbeeld, dat met de figuur van Christus weinig van doen had.¹⁰⁵

Ook bij verlichtingsgezinde coccejanen begonnen rond 1750 de oudtestamentische profetieën aan belang in te boeten. Zo meende de invloedrijke bijbelwetenschapper en coccejaan Herman Venema (1697-1787) dat de messiaanse voorspellingen in het Oude Testament weliswaar de komst van Christus aankondigden, maar dat hun relevantie voor het actuele christendom niet verder reikte dan dat. Meer betekenis hadden de profetieën in het Nieuwe Testament, met name die waarin sprake was van een nog toekomstig Godsrijk.¹⁰⁶ Aldus sloot Venema aan bij het preterisme dat in de achttiende eeuw typerend was voor het gematigd-verlichte supranaturalisme. Dat zou in de tweede eeuwheft het hermeneutisch

¹⁰¹ Van Campen, *Gans Israël II*, 463, 497; De Bruïne, *Venema*, 120-123; Y. van Hamelsveld, *Korte aanmerkingen over het Nieuwe Testament, voor ongeleerden II* (Amsterdam 1790) 559-648.

¹⁰² Bisschop, *Sions vorst en volk*, 141-177.

¹⁰³ Van Dijk, *Rijk der duizend jaren*, 77-84; Meeuse, *Toekomstverwachting*, 47-89; M. van Campen, ‘Het millennium gewogen: het duizendjarige rijk in de visie van de Nadere Reformatie’, *DNR* 24 (2000) 20-36.

¹⁰⁴ J. van den Berg, ‘Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland tussen 1650 en 1750’, in: Broeyer en Van der Wall, *Richtingenstrijd*, 22-27; Overdorp, *Verhandeling over de profetiën I*, 75-76; Sepp, *Stinstra II*, 5, 283-285; Idem, *Proeve*, 153-154; Van de Sandt, *Alberti*, 120-121.

¹⁰⁵ Roelevink, ‘In the beginning’, 167-172.

¹⁰⁶ Overdorp, *Verhandeling over de profetiën I*, 56-62; Sepp, *Stinstra I* (Amsterdam 1865) 41-53; De Bruïne, *Venema*, 110-121.

onderwijs aan de Groningse universiteit gaan bepalen. In mindere mate was dat het geval bij de theologische faculteiten in Leiden en Utrecht, waar de coccejaanse school een opvallende gehechtheid aan de typologische duiding behield. Met name Utrecht gold als een bolwerk van de orthodoxie, dat met het Haagsch Genootschap als prestigieuze spreekbuis bleef hameren op de onverminderde relevantie van de oudtestamentische profetieën.¹⁰⁷

Zo was rond 1790 de visie op de ‘voorspellende waarde’ van het Oude Testament een belangrijke graadmeter geworden voor vrijzinnigheid. Opnieuw gaf Teylers Godgeleerd Genootschap er blijk van de vinger aan de polsslag van de tijd te houden door begin jaren negentig een prijsvraag uit te schrijven over de messianistische voorspellingen in het Oude Testament. Dat het een heikele kwestie was bleek in 1794, toen men besloot de inzending van de remonstrantse hoogleeraar Jan Konijnenburg slechts onder voorbehoud te kunnen bekronen. Konijnenburg had in navolging van de neologen de typologische bijbelopvatting verworpen, daarmee het Oude Testament reducerend tot een hoogstens voor de joodse cultuur relevant boek. Dat ging het gematigd-verlichte deel van de jury toch net iets te ver. Besloten werd Konijnenburg een ‘buitengewone eerpenning’ toe te kennen, maar zijn verhandeling niet in de Werken van het Genootschap op te nemen.¹⁰⁸ Het Haagsch Genootschap liet zich intussen niet onbetuigd en schreef een prijsvraag uit om de in diskrediet gebrachte typologische bijbelverklaring te verdedigen.¹⁰⁹ Aldus stonden eind achttiende eeuw een orthodoxe en een vrijzinnige variant van het christelijke heilsperspectief tegenover elkaar. Waar de orthodoxie geloofde dat verbeteringen alleen door ingrijpen van het Opperwezen bewerkstelligd konden worden, meenden verlichtingsgezinden dat de mens aan toekomstige vervolmaking een actief aandeel kon leveren – een onderwerp waarover in de genootschappen met graagte werd gefilosofeerd.¹¹⁰

Toch moet het moderne karakter van de vrijzinnige toekomstverwachting niet worden overschat – van een breuk met het christelijke heilsperspectief was geen sprake. Voor het seculiere vooruitgangdenken van Franse verlichtingsfilosofen als Turgot en Condorcet was ook in vrijzinnige kring de belangstelling gering.¹¹¹ Een filosoof als Frans Hemsterhuis oriënteerde zich liever op de Duitse verlichtingsfilosofen, wier perfectibilisme geworteld bleef in een christelijk voorzienigheidsgeloof. Geïnspireerd op Kant en Lessing voorzag Hemsterhuis in zijn *Alexis, ou de l'Âge d'Or* (1787) een toekomstige samenleving met een hoog zedelijk peil. Maar hoe representatief waren zijn ideeën? Als een van de weinige onafhankelijke denkers die Nederland eind achttiende eeuw rijk was, werd hij in Duitsland hogelijk gewaardeerd, maar was zijn invloed in de Republiek beperkt.¹¹² Zelfs Paulus van Hemert, de latere kampioen van de kantiaanse toekomstverwachting, verdedigde in 1791 nog een traditioneel heilsperspectief, waaraan de opstanding der doden en een Laatste Oordeel door Christus niet ontbraken.¹¹³

¹⁰⁷ Overdorp, *Verhandeling over de profetieën* I, 89, 107-114, 120-126, Van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje*, 214.

¹⁰⁸ Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 167-170; S.P. Martens en S. Vuyk eds., “Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt”. *De brieven van student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland (1798-1852)* (Hilversum 2005) 19.

¹⁰⁹ Sepp, *Proeve*, 22.

¹¹⁰ Mijnhart, *Heil van 't Menschdom*, 207-211; Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 418; D.H. Oosthoek, Kant in Nederland 1780-1815. Receptie-historisch onderzoek (Scriptie Universiteit Utrecht 1988) 7-10; Van Hattum, *Lezingen Concordia*, 8 (H. Ogelwight, ‘De altoos voortdurende verbetering der wereld’, 1778); Idem, *Lezingen en verhandelingen in 'Felix Meritis' (Dep. Letterkunde) (1779-1808, 1810-1832, 1865-1873)* (Amstelveen 1983) 9 (P. Kerkhoven, ‘De trapsgewijze opklimming van het menschdom tot een hogere volmaaktheid’, 1790).

¹¹¹ Kloek en Mijnhart, *Blauwdrukken*, 143.

¹¹² Hammacher, ‘Hemsterhuis und seine Rezeption’, 427.

¹¹³ Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 41-43.

De dominantie van het bijbelse tijdsperspectief valt ook te traceren bij de niet-bijbelse toekomstvoorspellingen: de prognoses van obscure volkspropheten, die in de achttiende eeuw nog gretig aftrek vonden. In hoog aanzien stonden in katholieke kring de profeten Intje Jansz en Johannes van Leliëndaal, wier eeuwenoude visioenen over een katholieke overwinning op de protestantse ketters onmiskenbaar eschatologische elementen in zich droeg. In tijden van crisis verschenen herdrukken op de markt, aangepast aan de actualiteit, met het doel de katholieken tot de overtuiging te brengen dat ‘hun’ tijd gekomen was.¹¹⁴ Daarnaast werden met enige regelmaat berichten gepubliceerd over buitenlandse volkspropheten, die – recentelijk of eeuwen geleden al – de toekomst hadden voorspeld. De nadruk lag bij deze profetieën doorgaans op het politieke vlak, op kwesties van oorlog en vrede, op ondergang en bloei van landen, maar deze thematiek werd moeiteloos verweven met eschatologische motieven als de komst van het Vrederijk en het aanbreken van de eindtijd.¹¹⁵

Circuleerden dergelijke profetieën met name onder de laaggeletterden, anders lag dat met het genre van de astrologie, dat eind achttiende eeuw ook onder geletterden bijzonder populair was.¹¹⁶ Zo waren Frans Hemsterhuis en Willem Bilderdijk – de laatste zal nog uitvoerig aan bod komen – bedreven horoscopetrekken.¹¹⁷ Regelrechte bestsellers waren de voorspellingen van ‘den vermaarden Astrologist’ Johan Christophorus Ludeman (1683-1757), die tot ver in de negentiende eeuw de gemoederen bezig hielden.¹¹⁸ Dat was niet alleen het gevolg van de met grote regelmaat verschijnende herdrukken, maar ook het resultaat van de handelsgeest van de avonturier Franciscus Lievens Kersteman (1728-1793), die in de tweede helft van de achttiende eeuw voortdurend ‘nieuwe’ voorspellingen van Ludeman op de markt bracht.¹¹⁹ Hij deed dat – naar eigen zeggen – op uitdrukkelijk verzoek van de astroloog zelf, die zijn belangrijkste voorspellingen pas decennia na zijn dood wereldkundig gemaakt wilde

¹¹⁴ S.J. van der Molen, ‘Een 18de-eeuws handschrift van de profetie van Johannes van Leliëndaal’, *Volkskunde* 49 (1948) 186-187; Idem, ‘De voorspellingen van Intje Jans Zoon, den Friesen volksprofeet, bezien in het licht van zijn tijd’, *Volkskunde* 53 (1952) 52-66; *Prophecy van Jaarfke*, ed. K. ter Laan (Groningen 1931).

¹¹⁵ Bijvoorbeeld *Wonderspiegel of Staatsvoorzegger. Inhoudende wonderbare veranderingen zo in de Kerk, als Koningrijken. Besonder in Europa. Zeer toepasselijk in deeze Dagen*, Heerenveen 1757; *Wonderbare en merkwaardige profecy van en beroemden Martin Zadek*, Leeuwarden 1772.

¹¹⁶ P.J. Buijnsters, ‘Een zeventiende-eeuws lotboekje: ‘Vermakelyke oraculen’, in: H. van Dijk, M.H. Schenkeveld-van der Dussen en J.M. Sicking eds., *In de zevende hemel: opstellen voor P.E.L. Verkuyt over literatuur en kosmos* (Groningen 1993) 102-105; M.D. Teenstra, *Nederlandse volksverhalen* III, ongewijzigde herdruk van uitgave Groningen 1843 (Leeuwarden 1973) 40, 69-70.

¹¹⁷ J. van Eijnatten, *Hogere sferen: de ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998) 571; Hemsterhuis, *Lettres à Daphné*, 17-18; Idem, *Lettres à la princesse de Gallitzin* (1786), 94. Zie ook de autobiografische schets van J. Meerman, die samen met zijn vader een bezoek aflegde bij Ludeman om zijn horoscoop te laten trekken: MMW, Coll. Meerman, 282/161 (‘Aanteekeningen van den heer J. Meerman wegens de voornaamste époques in zijn leven’).

¹¹⁸ NNBW III (Leiden 1914) s.v. ‘J.C. Ludeman’; A. van der Plank, ‘Inleiding’, in: *Nieuws tyding uit de andere waereld, of samenspraak tusschen den beroemden schilder en schryver Jacob Campo Weyerman en den beruchten doctor en astrologist Ludeman* (Deventer 1986) I-XXX. Zie o.a. *Het Boek des geheims: behelzende de gezamenlijke Voorzeggingen van Joh. van Leliëndaal uit de 13de eeuw; Lauwrentius Ricci; over de gezigten van den bekenden Pastoor Halthauzer, te Bingen; Trijntje van Boskoop; enz.*, Purmerend 1831.

¹¹⁹ NNBW X (Leiden 1937) s.v. ‘F.L. Kersteman; W. van Iterson, ‘Franciscus Lievens Kersteman en zijn gedwongen verblijven te Rotterdam’, *Rotterdams Jaarboekje* (1951) 219-256; P.J. Buijnsters, ‘Een autobiografie van Franciscus Lievens Kersteman’, in: Idem, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw: veertien verkenningen* (Utrecht 1984) 128-132; A.H. Huussen, ‘Het leven van F.L. Kersteman (1792): een autobiografie?’, in: P. Altena, H. Diederiks en S. Faber eds., *Feit en fictie in misdaadliteratuur (ca.1650-ca. 1850)* (Amsterdam 1985) 57-69; P. Altena, ‘Franciscus Lievens Kersteman (1728-1792?): vervalser in geschrifte’, in: De Haas en Van Altena, *Slot en grendel*, 121-128. Kersteman overleed op 26 juni 1793 in het Buitengasthuis te Amsterdam: hij komt voor in de index van overledenen van het Pesthuis/Buitengasthuis als ‘Kosteman, Franciscus Lieven’ (stadsarchief.amsterdam.nl/genealogische zoeksystemen/ index overledenen Gasthuis, Pesthuis, Werkhuis, Spinhuis).

hebben.¹²⁰ Inhoudelijk vormden ze een allegaartje van uiterst banale, religieuze en politieke korte-termijnvoorspellingen. Gezien de verkoopresultaten slaagde hij erin een groot publiek te bereiken en vast te houden. Hoezeer orthodoxe christenen en verlichte intellectuelen ook tegen hem fulmineerden: ook door de geletterde bovenlaag werden deze boekjes gretig gelezen. Tijdgenoten meldden dat sommigen zijn voorspellingen zelfs voor een “Evangelium” hielden.¹²¹ Als getalenteerd broodschrijver speelde Kersteman dan ook slim in op de bestaande verwachtingspatronen van zijn publiek. Met enige regelmaat verwees hij naar de voleinding der wereld, die – zo hield hij zijn lezers voor – dichterbij was dan veel zorgelozen dachten.¹²² Onthullend was ook de ronkende tekst waarmee de uitgever in 1788 Ludeman *Kroonwerk, of Laatste Eeuwbasuin* in de kranten aankondigde. Vele geheimen zouden daarin door Ludeman onthuld worden, met als klap op de vuurpijl “zyne Astrologische Zelfverrukking over het laatste der dagen”.¹²³

2.3 De conjunctuur van het alarmisme

Hoe keek men eind achttiende eeuw tegen de eigen tijd aan? Geconfronteerd met het verlies van de toonaangevende positie die de Republiek tijdens de Gouden Eeuw in Europa had ingenomen, was er weinig reden voor toekomstoptimisme, en naarstig werd gezocht naar verklaringen en mogelijke oplossingen voor deze achteruitgang. Genootschappen werden opgericht die het verval moesten keren, waarbij de veronderstelde eenvoud van de klassieke Oudheid en de godvruchtige Gouden Eeuw als inspiratiebron gold. Kloek en Mijnhardt kenden in hun cultuurhistorische overzichtswerk over Nederland rond 1800 aan dat vervalsyndroom een cruciale rol toe en zagen het als een van de belangrijkste oorzaken van het gematigde karakter van de Verlichting hier te lande.¹²⁴ Critici van deze these hebben erop gewezen dat de neergang in economisch opzicht schromelijk overdreven werd en dat de jammerklachten er vooral op gericht waren behoudzuchtig verzet tegen hervormingen te neutraliseren.¹²⁵

Ontegenzeggelijk getuigde de expansie op genootschappelijk terrein van een opmerkelijke daadkracht. Dat betekent echter nog niet dat het vervalvertoog weinig meer was dan een retorische strategie. Het voortdurend hameren op moreel verval en religieuze onverschilligheid als verklaring voor de tegenwind waarmee de Republiek zich geconfronteerd zag, lag logisch in het verlengde van een werkelijkheidsbeleving waarin een grote sturende rol aan de Voorzienigheid werd toegekend, en waarin de tijdsbeleving nog in belangrijke mate gekleurd was door de christelijke geschied- en heilsopvatting. In tijden van

¹²⁰ Zie ‘Voorwoord’ bij *Triumphzaal van astrologische voorzeggingen (...) van (...) J.C. Ludeman*, Arnhem enz. 1787.

¹²¹ Popkin, ‘Print culture’, 280; *Avond-praatje tusschen Willem en Lodewyk over de zotheid der voorzeggerij, en onwaarheid van Dr. Ludeman’s voorspelling* (Leeuwarden 1788) 1; NNB 8 (1788) I, 333-336; NAVL 5 (1790) I, 31-34; Van Wissing, *Stokebrand*, 36 (citaat); Hardenbroek, *Gedenkschriften* V, 427.

¹²² *Spiegel der weereld*, 219-225, 258. Zie ook *Kroonwerk of Laatste Eeuwbasuin, van den alom vermaarden astrologist Ludeman* (Arnhem 1788) 33, 52, en *De Hekke-sluiters, of vrolijke missive van Meester Franciscus aan zyne landgenooten; ontwikkelende alle de geheimen van het tegenwoordig wonderjaar 1792 (...) (Arnhem [1793])* 42.

¹²³ Advertentie voor *Kroonwerk, of Laatste Eeuwbasuin van den vermaarden astrologist Ludeman*: ‘s Gravenhaegsche Courant (Grav.C), 26 september 1788.

¹²⁴ W.W. Mijnhardt, ‘The Dutch Enlightenment: humanism, nationalism, and decline’, in: Jacob en Mijnhardt, *The Dutch Republic*, 197-223; Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 180-183.

¹²⁵ Zie voor de kritiek op de vervalthese: N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004) 72-74, 101-104, 124-125, 130-131.

crisis werd dat zichtbaar in uitbarstingen van onvervalst alarmisme. Welke eschatologische *hot topics* en tijdprofetieën daarbij een belangrijke rol speelden, welke tekenen des tijds de meeste beroering veroorzaakten en welke invulling aan de toekomstige heilstaat werd gegeven, zal aan bod komen in het nu volgende overzicht van alarmistische ‘pieken’ die zich tussen grofweg 1750 en 1780 hebben voorgedaan.

2.3.1 De kwestie-Jungius

De eerste alarmistische piek deed zich voor rond 1750. Hoewel de berekening van het aanbreken van de heilsorde bij godgeleerden in de Republiek – anders dan in Engeland – enigszins uit de gratie was geraakt, was de behoefte aan eschatologische duiding niet verdwenen.¹²⁶ Dat bleek met name tijdens de politieke crisis van 1747-1748, toen een Franse inval in Zeeuws-Vlaanderen de roep om terugkeer van de Oranjes deed aanzwellen, wat resulteerde in het herstel van het stadhouderschap. In de nasleep daarvan openbaarde Johannes Ernestus Jungius (1714-1775), hervormd predikant te Zutphen, zich plotseling als *fullblown* chiliast en alarmist. Verlichte tijdgenoten stonden voor een raadsel en weten het ofwel aan partiële krankzinnigheid, ofwel aan het feit dat een te fanatiek onderzoek naar de bijbelse profetieën zelfs de gezondste geesten in verwarring kon brengen. Want al was Jungius gepokt en gemazeld in de coccejaanse school, als leerling van de Leidse hoogleraar Joan van den Honert behoorde hij juist tot de niet-mystieke, op wetenschappelijke bijbelanalyse gerichte traditie.¹²⁷

Toch was zijn optreden minder ongewoon dan het op het eerste gezicht leek. Jungius was een typische oranjepredikant, voor wie het welzijn van het vaderland onverbrekkelijk verbonden was met de Oranjedynastie. Ten grondslag daaraan lag de gedachte dat de Republiek, samen met het Oranjehuis, ten tijde van de Reformatie een verbond had gesloten met God, waarbij de status van uitverkoren volk van het oude Israël was overgeheveld naar het nieuwe ofwel ‘Neerlands’ Israël. Sindsdien was het de Republiek voor de wind gegaan, en die voorspoed zou blijven, mits men aan de voorwaarden van het verbond – godsvrucht en trouw aan Oranje – zou vasthouden. Gevolg was dat met name door de orthodoxie aan de stadhouder messiaanse kwaliteiten werden toegedicht, en dat politieke crises tijdens de stadhouderloze perioden (1650-1672 en 1714-1747) steevast gepaard gingen met volksbewegingen waarin de terugkeer van de heilbrenger werd geëist. In 1747 was het niet anders geweest. Na de Franse inval hadden de voorgangers van de publieke kerk als ware profeten de terugkeer van Oranje bepleit en hadden volksopstootjes de regenten zodanig in het nauw gedreven dat de Statenvergaderingen binnen enkele maanden niet alleen de stadhouder in zijn functies hadden hersteld, maar zijn positie zelfs erfelijk maakten. De maanden daarna werd door de oranjepredikanten in geëxalteerde preken de Voorzienigheid gedankt voor deze gelukkige ingreep, en hooggespannen verwachtingen werden uitgesproken ten aanzien van de toekomst. Bijbelse parallellen werden daarbij niet geschuwd: Willem IV werd vergeleken met Josua die het uitverkoren volk was voorgedaan naar het Beloofde Land, en met Gideon, de door God gezonden richter, die de Israëlieten uit hun knechtschap had bevrijd.¹²⁸

¹²⁶ Overdorp, *Verhandeling over de profetiën* I, 68; Van Eijnatten, ‘Hollandse apocalyps’, 29; Fruchtmann, *Apocalyptic politics*, 14-15.

¹²⁷ BWPGN (Den Haag 1919-1949) IV, s.v. ‘J.E. Jungius’; J.F. Martinet, *Historie der Waereld* V (Amsterdam 1784) 115-117; C. Sepp, *Stinstra* II, 170-179; [Eelco Alta], *Philosophische bedenkingen over de conjunctie van de planeten Jupiter, Mars, Venus, Mercurius en de Maan (...)* (Leeuwarden 1774) 16; BLGNP V (Kampen 2001) s.v. ‘J. van den Honert’; C. Huisman, *Geloof in beweging: Gerardus Kuypers, pastor en patriot tussen vroomheid en Verlichting* (Zoetermeer 1996) 27, 75-77.

¹²⁸ C. Huisman, *Neerlands Israël: het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht 1983) 51-64, 106-110; Van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje*, 9-10. Representatief voor deze Oranjeverheerlijking waren de preken van Gosuinus van Kessel: *Gideons doodt en begravinge, toegepast op*

Ook Jungius liet zich niet onbetuigd. In oktober 1747 hield hij ter gelegenheid van de gelukkige omwenteling een preek over Zacharia 14 (“De wonderbare redding en verhoging van Jeruzalem”), een eschatologische sleutelprofetie, maar door Jungius klaarblijkelijk toegepast op de wonderbare redding van de Republiek. Een belangrijke preek, die het volgens hem verdiende gepubliceerd te worden. Tijdens het uitwerken daarvan deed hij nader onderzoek naar de hermeneutiek van deze bijbelpassage, en werd toen – naar eigen zeggen – door God aangespoord tot een diepgaand onderzoek naar de profetische hermeneutiek in het algemeen. Het hele jaar werkte hij ingespannen door. Begin november 1748 was het manuscript vrijwel voltooid, toen hij plotseling openbaringen kreeg die hem inzicht gaven in een aantal raadselachtige profetische passages. Niet alleen het Getal van het Beest maar ook de tijdrekenkundige aanwijzingen van de profeet Daniël wist hij nu te doorgronden. Belangrijker nog, alles wees erop dat het laatste der dagen was aangebroken. In de herfst van 1749 stuurde hij het omvangrijke werk, getiteld *De verborgenheit der laatste tyden die aanstaande zyn* keurig ter approbatie naar de theologische faculteit van Harderwijk, die het voor de drukpers vrijgaf, met de kanttekening dat Jungius zich hier en daar wel erg krasse uitspraken had veroorloofd.¹²⁹ Dat was een *understatement*, gezien het rumoer dat vervolgens rond het geschrift uitbrak.

Wat had Jungius nu precies beweerd? Een groot deel van het boek week niet af van wat in coccejaanse kring lange tijd tot het standaardbetoog had behoord. Dat gold bijvoorbeeld voor zijn opvatting dat Jeruzalem een metafoor was voor de protestantse christenheid in Noord-West-Europa – het ‘geestelijk’ Jeruzalem – en dat Israël-vijandige naties als Moab, Edom en Egypte verwezen naar de katholieke, antichristelijke landen in Europa. Dat hij de Paus als Antichrist identificeerde was evenmin uniek, net als zijn opvatting dat de cryptische passage over een heiligdom dat na 2300 dagen ‘gerechtvaardigd’ zou worden (Dan. 8:14) betekende dat 2300 jaar na de dagen van Daniël de eindtijd zou aanbreken. Wel uniek voor Jungius was zijn bewering dat die bewuste periode zou aflopen in het jaar 1749. Dat was niet toevallig ook het jaar waarin zijn boek uitkwam, conform de voorspelling (Dan. 12:9) dat de juiste verklaring van het Profetisch Woord in de eindtijd bekend zou worden. Het moge duidelijk zijn – dat inzicht was aan Jungius verleend.¹³⁰ Zo was hem geopenbaard dat in 1763 de 45-jarige verdrukking van de kerk zou aanvangen, gevolgd door de wederkomst van Christus in 1808, het begin van een Heerlijke Kerkstaat die 1290 jaar zou duren. Tot 1808 was het echter kommer en kwel. Hij wees op het groeiende ongeloof en de toenemende wereldsgezindheid als een ominus teken des tijds. Verder voorzag hij een aanval door de Antichrist, terzijde gestaan door Frankrijk, de Duitse katholieken, de Turken en de Tataren. Die Antichrist was onmiskenbaar de Paus, want het Getal van het Beest (666), voorkomend in Openb. 13:18, was de optelsom van de getalswaarden van het woord ‘Papa’ (Paus) in respectievelijk het Hebreeuws, Grieks en Latijn.¹³¹

het smertelyk sterf-geval van (...) Willem Karel Hendrik Friso, Prince van Oranje (...) (Den Haag 1751) en Gideons roeping ten Richter Israels. Op de gewenschte verheffing van (...) Willem Karel Hendrik Friso (...) tot Stadhouder (...) (Den Haag 1752).

¹²⁹ J.E. Jungius, *De verborgenheit der laatste tyden die aanstaande zyn, geopent, in een volgens den betoogtrant der wiskundigen ingerigte verklaring van de twee eerste verssen van het XIVde hoofdstuk van den propheet Zacharias (...) (Zutphen 1749)* 1-39. De voorwaardelijke approbatie van de theologische faculteit van Harderwijk staat vóór in het boek afgedrukt. Dat de openbaringen uit november 1748 stamden, staat vermeld op p.786. Jungius beschreef zijn ervaring ook in een brief aan Paulus Chevallier (Zutphen 14 december 1748): Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU), Familiearchief Chevallier; Doos 5 Port.V.

¹³⁰ Jungius, *Verborgentheit*, 55, 61, 66-67.

¹³¹ Zie ‘Bladwijzer van voornaamste zaken’, in: Jungius, *Verborgentheit*, 912; Pieter Jansz. Al, *Kort begrip of zakelyke inhoud van het doorwrocht werk van (...) D. Joannes Ernestus Jungius (...) (Amsterdam 1751).*

Waarom was volgens Jungius 1763 zo'n cruciaal jaar? Hiervoor droeg hij verschillende argumenten aan. Zo wees hij onder meer op de parallel met 63 n.C., het jaar dat de verdrukking van het eerste Jeruzalem een aanvang had genomen. De belangrijkste aanwijzing had hij echter gevonden in de cryptische chronologische aanduiding 'een tijd, tijden en een halve tijd', die zowel in Daniël 7:25 als in Openb. 12:14 voorkomt, en die zou verwijzen naar de regeerperiode van een duistere macht (de Antichrist). Uitgaande van 'zeventig weken zijn bestemd over uw volk' (Dan. 9:24) veronderstelde Jungius dat 'een tijd' verwees naar zeventig weken, en dus volgens de gangbare hermeneutiek naar 490 jaar. De 'halve tijd' in het raadsel stond dan voor 245 jaar, en vormde het sluitstuk van de bestaande bedeling. Voor Jungius was het zonneklaar dat een cruciale gebeurtenis in de neergang van de Antichrist het startschot voor deze laatste periode was geweest en als zodanig kon zonder meer de Reformatie van 1518 worden aangemerkt. Telde men daar 245 jaar bij op, dan kwam men uit op 1763.¹³²

De Verborgentheit der laatste tyden verscheen in november 1749 en veroorzaakte grote commotie. De reacties waren in hoofdzaak afwijzend, ook wel bezorgd van aard, met hier en daar een satirische sneer. In die laatste categorie valt de berichtgeving in *De Nederlandsche Criticus*, de spectator van de verlichtingsgezinde lutherse predikant P.L.S. Muller: "Te Z. is een nieuw profeet opgestaan en tegenswoordig is het met de arme Paus gedaan, want hij is zonder twijffel het Beest uit de Openbaring, men behoeft het getal van 666 nu niet langer voor onoplosselijk te houden."¹³³ Anderen namen het echter minder luchtig op. Al in december 1749 bereikte Jungius het verzoek – waarschijnlijk afkomstig van zijn Leidse leermeester Joan van den Honert – om zijn geschrijf onmiddellijk te staken.¹³⁴ Mogelijk hing deze felle reactie samen met een andere kwestie die Van den Honert in deze periode hogelijk verontrustte, de Nijkerkse Opwekking, waardoor een andere leerling van hem, Gerardus Kuypers, in opspraak was geraakt.

In februari 1750 verscheen *Brief aan J.E. Jungius* van dominee Adrianus Hardy te Waardenburg, die Jungius van grootheidswaan betichtte. Een verontwaardigde reactie van Jungius in *Boekzaal der Geleerde Waerelt* was het gevolg; hij handelde niet uit eigenliefde, maar slechts als instrument van God. Daarop publiceerde Hardy in maart 1750 zijn *Tweede brief*, waarin hij vooral de onrust betreunde die door het boek was ontstaan – de grote publieke belangstelling had inmiddels een herdruk nodig gemaakt. De ontstane beroering werd ook genoemd in het rond diezelfde tijd verschenen werkje *Een brief, aangaande de gronden van 't beruchte boek van de heer Jungius*, waarin verwezen werd naar "bekommering by veele Vrome en Eenvoudige Christenen niet alleen, maar zelfs by veele Godgeleerden en Leeraars". De anonieme auteur van deze *Brief* was vermoedelijk een predikant, of anders een ontwikkelde leek, want hij was goed op de hoogte van de stand van de profetische hermeneutiek. Hij deed een serieuze poging Jungius' beweringen te weerleggen, die hij te stellig en ongefundeerd vond. In diezelfde trant was het *Kort en zakelyk uittrekzel van het berugte werk van (...) J.E. Jungius*, dat in 1751 al aan de vierde druk toe was. De auteur sprak

¹³² Jungius, *Verborgentheit*, 786-807, 867.

¹³³ In de ogen van veel gemeenteleden was P.L.S. Muller (1725-1776) zelfs te verlicht: hij werd door hen aangeklaagd wegens onrechtzinnigheid en vertrok mede daardoor in 1756 naar Erlangen, waar hij hoogleraar werd: J. van Eijnatten, 'Droefheid in Nederland: de fysiologie van het fanatisme en de nieuwe openbaarheid', in: Spaans, *Golf van beroering*, 99-100; geciteerd bij R.A. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle 1748-1755* (Kampen 1988) 33.

¹³⁴ Ds. A. Hardy zegt uit vertrouwelijke bron te hebben vernomen dat Jungius een brief heeft ontvangen uit 'Leyden', d.d. 21 december 1749, met het dringende verzoek van verdere publicaties af te zien: A. Hardy, *Tweede brief (...) aan Joannes Ernestus Jungius (...)* (Den Haag 1750) 10. 'Leyden' kan verwijzen naar J. van den Honert, de leermeester van Jungius, die ook wel 'de Paus van Leiden' werd genoemd: Huisman, *Geloof in beweging*, 77.

hierin zijn voorkeur uit voor de verklaring van Venema, die veel van die oudtestamentische profetieën als reeds in de Joodse tijd vervuld beschouwde. De bijdrage aan het debat van een zekere Gerrit van der Kaay (1752) was van dezelfde strekking.¹³⁵

Maar de ideeën van Jungius ondervonden niet alleen tegenstand. In november 1750 publiceerde Pieter Jansz. Al, lidmaat van de gereformeerde kerk te Zaandam, zijn *Kort begrip of zakelyke inhoud van het doorwrocht werk van (...) D. Joannes Ernestus Jungius*. De toon van deze handzame samenvatting was juichend. Hoewel Pieter Al in eerste instantie moeite had gehad met de exacte tijdsaanduidingen van Jungius, was hij inmiddels volledig overtuigd, en had hij zich geroepen gevoeld het hooggeleerde boek ook voor leken toegankelijk te maken.¹³⁶ Waarderende opmerkingen aan het adres van Jungius had ook de gereformeerde predikant van Jisp, Johannes van Herwerden, in zijn *Vrymoedige dog zedige aanmerkingen over de Verborgentheid der laatste tyden die aanstaande zijn* (1751). Van Herwerden voelde weinig voor de visie van Venema dat de oudtestamentische profetieën slechts betrekking zouden hebben op de Joodse geschiedenis. Ze verwezen wel degelijk naar het eigentijdse christendom, naar de terugkeer van de Joden naar Palestina, en het aanbreken van de eindtijd. Ook onderschreef hij in grote lijnen de eigentijdse geografische invulling van oudtestamentische landen die Jungius in zijn boek had geponeerd.¹³⁷

Geschilpunten waren er echter ook. Zo vond Van Herwerden het tijdspad van Jungius te kort en te absoluut gesteld – de traditionele opvatting dat de Wederkomst zou plaatsvinden in 1866 (1260 jaar na de opkomst van het pausdom in 606) lag volgens hem meer voor de hand.¹³⁸ In een tweede verhandeling ging hij nader in op de Antichrist. Hoewel Van Herwerden daar net als Jungius de Paus in ontwaarde, vond hij diens verklaring van het Getal van het Beest volstrekt uit de lucht gegrepen. Waarom zou het verwijzen naar woorden in drie verschillende talen, als de Openbaring van Johannes in het Grieks geschreven was? Het moest dus gaan om de getalswaarde van Griekse woorden, en aangezien 'Ο ΑΓΙΟΣ 'Ο ΠΑΠΠΑ (Ho Agios, Ho Pappa= Heilige Vader) een getalswaarde van 666 opleverde, leek hem dat een geloofwaardiger alternatief.¹³⁹

Begin 1753 wierp de coccejaan Pieter Janssen, rector van het gymnasium te Wesel, zijn *Betoog uit prophetische en onloochenbare historische kundigheden* in de strijd. Anders dan Van Herwerden en net als Jungius meende Janssen dat het tijdstip van de Wederkomst wel degelijk met zekerheid te bepalen viel. Hij was het alleen met Jungius' berekening niet eens. Waar Jungius uitging van een 'tijd' van 490 jaar paste Janssen die cryptische verwijzing toe op de opkomst van de pauselijke Antichrist tussen het begin van de jaartelling en 606 n.C. Dat levert een 'halve tijd' van 303 in plaats van 245 jaar op, waardoor Janssen de verdrukking der gelovigen en het aanbreken van de Heerlijke Kerkstaat pas voor respectievelijk 1821 en 1866 voorzag. Zo kwam hij, hoewel langs andere weg, op hetzelfde

¹³⁵ BWPGN (Den Haag 1919-1949) IV, s.v. 'J. E Jungius'; A. Hardy, *Eerste brief aan Joa. Ern. Jungius, over den bedreigden laster van de zonde tegen den H. Geest, aan yder ongelovigen, omtrent zyne openbaring gedaan (...)* (Den Haag 1750²) 2-3; Idem, *Tweede brief*, 1-5, 10; *Een brief, aangaande de gronden van 't beruchte boek van de heer Jungius, in 't welk derzelve losheit, ongegrontheit en valscheit kortelyk, en voor eenvoudige bevattelyk, werd aangetoont* (Rotterdam 1750) 3-23 (citaat: 3); *Kort en zakelyk uittreksel van het berugte werk van (...) J.E. Jungius (...)* (Leeuwarden 1751⁴) 26, 38; Gerrit van der Kaay, *Brief aan den heer Pieter Jansz Al ter overweging van zyne uitgegevene Kort begrip of zakelyken inhoud (...)* (Amsterdam 1752) 5-17.

¹³⁶ Al, *Kort begrip*, 'Voorreden aan den lezer'.

¹³⁷ J. van Herwerden, *Vrymoedige dog zedige aanmerkingen over de Verborgentheid der laatste tyden die aanstaande zijn* (Amsterdam 1751) Voorbericht, 4-17, als appendix in: J. van Herwerden, *Ho agios! Ho pappa! Godgeleerd en rekenkundig vertoog, over den naam en het getal van den naam van het beest uit Openbaringe XIII: 18 (...)*, Amsterdam 1751.

¹³⁸ Van Herwerden, *Vrymoedige aanmerkingen*, 90-91.

¹³⁹ Van Herwerden, *Ho agios*, 94-111.

jaartal als Van Herwerden uit.¹⁴⁰ Die reageerde per omgaande met een nieuwe publicatie, *Diakrisis of wikkend oordeel*, waarin hij zijn eigen tijdrekening nogmaals voor het voetlicht bracht.¹⁴¹ Met succes, want in een nieuwe publicaties maakte Al bekend dat hij zich door Van Herwerden had laten overtuigen.¹⁴²

Pieter Al bleek zich inmiddels grondig in de materie te hebben verdiept, waarbij vooral twee in het Nederlands vertaalde studies van de zeventiende-eeuwse Engelse eindtijddenker Thomas Burnet (*Heilige beschouwinge des aardkloots* en *Wysgerige beginselkunden*) grote indruk op hem hadden gemaakt. In navolging van deze Engelse chiliast verwachtte Al nu bij de Wederkomst een ingrijpende natuurkundige transformatie. De aardas zou terugveren naar zijn oorspronkelijke positie uit de tijd van het paradijs – een letterlijke ‘wederoprichting aller dingen’ dus – waardoor de temperatuurverschillen tussen de seizoenen zouden verdwijnen en de natuur weer opbloeien. Dat zou een wereld van overvloed creëren, gekenmerkt door broederliefde en gelijkheid, al zou enige vorm van bestuur noodzakelijk blijven. Katholieken en heidenen zouden zich tot het protestantisme bekeren, evenals de Joden, die hun erfland zouden terugkrijgen en tot een machtig rijk opbouwen. Om de universele harmonie te bezegelen zou ook de man-vrouwverhouding de oorspronkelijke gelijkheid herwinnen, wat het huwelijksgeluk zeer ten goede zou komen.¹⁴³

Ook Jungius had intussen niet stilgezeten. In oktober 1752 stuurde hij zijn tweede boek, *Verklaring van den Roomschen Paus voor het Beest en den Antichristus*, ter approbatie naar de theologische faculteit van Harderwijk. Behalve dat hij hierin de Paus wederom tot Antichrist uitriep, verwierp hij ook de gangbare Heerlijke Kerkstaat-verwachting, omdat daaraan de opvatting ten grondslag lag dat het met de wereld steeds beter zou gaan, terwijl volgens Jungius alles op het tegendeel wees.¹⁴⁴ Problematischer was echter dat hij niet alleen de eindtijd aankondigde, maar zich ook uitriep tot plaatsvervanger van Christus, de wortel van Isaï, de Knecht des Heeren, wiens komst in Ezechiël 37 was voorspeld. De Heilige Geest was in hem gevaren en had hem opgedragen de christenen voor te bereiden op zware tijden: hij moest de pauselijke Antichrist de wacht aanzeggen en de Joden oproepen terug te keren naar hun eigen land. Als de Antichrist vernietigd was, zou de wederoprichting aller dingen plaatsvinden en zou Jungius in Jeruzalem geïnstalleerd worden als wereldheerser. Hij zou eenheid onder de Christenen brengen en fungeren als “de Vraagbaak der gantsche aarde.”¹⁴⁵

De approbatie kwam er dus niet. De theologische faculteit was vastbesloten verdere uitglijers van Jungius te voorkomen en schakelde de magistraat van Zutphen in, die Jungius verhoorde en het boek – er waren inmiddels zo’n 1400 exemplaren gedrukt – in beslag liet nemen. Jungius verscheen ook voor de Zutphense kerkenraad, maar hield voet bij stuk. Daarop werd hij geschorst.¹⁴⁶ Van de hele kwestie werd in de *Nederlandsche Jaerboeken* ijverig verslag gedaan, waarbij het de redacteur een raadsel was wat Jungius precies

¹⁴⁰ P. Janssen, *Betoog uit prophetische en onloochenbare historische kundigheden* (...) I (Amsterdam 1753) 1-23.

¹⁴¹ Een uitvoerige bespreking in: P. Janssen, ‘Voorrede aan den waarheid beminnenden leezer’, in: Idem, *Betoog uit prophetische en onloochenbare historische kundigheden* II (Amsterdam 1753) 3-276. Het boek zelf is niet bewaard gebleven.

¹⁴² P.J. Al, *De heerlijke staat der kerke in het laatste der dagen* (Amsterdam 1753) ‘Voorreden’.

¹⁴³ *Ibidem*, 60-65, 109-129; Thomas Burnet, *Wysgerige beginselkunden ofte oude lere, van de oorsprongen der dingen*, Amsterdam 1695; Idem, *Heilige beschouwinge des aardkloots*, Amsterdam 1696.

¹⁴⁴ J.E. Jungius, *Verklaring van den Roomschen Paus voor het Beest en den Antichristus door de openbaring van de verborgenheid des Beestes en deszelfs getal 666 beschreven in Joannes heilige Openbaring hoofdst. XIII. en XVII.* (...) (Zutphen 1752) 68-72.

¹⁴⁵ *Ibidem*, 87-91, 101-116. De beschrijving van Jungius’ messianistische aanspraken in: *Egte copye van een brief, geschreeven aan de Theologische Faculteit te Harderwyk, met verzoek van approbatie van een zeker boek, hetwelk daar op door de Magistraat van Zutphen is gesupprimeert* (...) neffens een uittreksel van eenige verkeerde stellingen, in het gemelde boek voorkomende, Arnhem [1752].

¹⁴⁶ BWPGN (Den Haag 1919-1949) IV, s.v. ‘J.E. Jungius’.

mankeerde. Hem was namelijk door ooggetuigen van de verhoren verzekerd dat Jungius allesbehalve een verwarde indruk had gemaakt en zelfs “zeer verstandig” wist te “redekavelen”.¹⁴⁷ Ook familieleden van Jungius, door de kwestie ernstig in verlegenheid gebracht, bemoeiden zich ermee. Zijn broer, rector van de Latijnse school te Amersfoort, verscheen voor de Zutphense magistraat en meldde dat Jungius weliswaar aan waanvoorstellingen leed, maar niet krankzinnig was en op korte termijn weer zou herstellen. Tot die tijd was de familie bereid een vervanger voor hem te bekostigen. Vrienden verklaarden dat Jungius normaal functioneerde en slechts in de war raakte wanneer men hem met redelijke argumenten van zijn waandenkbeelden trachtte te genezen. Hij riep dan: “weg Satan, weg Duivel” en had last van stuiptrekkingen. Een chirurgijn verklaarde dat Jungius zijn openbaring had gekregen tijdens een ernstige ziekte die met razernij gepaard was gegaan.¹⁴⁸

Maar de magistraat beschouwde Jungius, gezien de ontvankelijkheid van “vele geringe Luiden” voor dergelijke ideeën, als een bedreiging voor de openbare orde. Ook de predikanten van de publieke kerk meenden dat zo’n grove vorm van onrechtzinnigheid niet door de vingers kon worden gezien. De schorsing werd dus niet opgeheven en Jungius bleef onder kerkelijke censuur.¹⁴⁹ In mei 1753 verscheen de rector van Amersfoort voor de magistraat met de treurige mededeling dat de geestesgesteldheid van zijn broer nog niet was hersteld. In juni vroeg Jungius uiteindelijk zelf maar ontslag, waarop hem een jaargeld werd toegewezen. Daarmee liep de zaak met een sisser af. Jungius verhuisde eerst naar Duitsland, vervolgens naar Noord-Holland, en zou daar in 1775 overlijden.¹⁵⁰

Het publieke debat sudderde na zijn vertrek nog een tijdje door. In 1756 wijdden zowel Pieter Janssen als Johannes van Herwerden nieuwe publicaties aan de kwestie. Het werk van Janssen, *Drie schriftmatige betragtingen over de grote dingen, die op ‘t einde dezer wereld staan te gebeuren*, richtte zich vooral op het Laatste Oordeel en bevatte geen nieuwe inzichten. Van Herwerden daarentegen trachtte in zijn *Armageddon, of proefnemend onderzoek* nauwkeurig te bepalen waar de grote eindstrijd zou plaatsvinden. Hij had alle geografische aanwijzingen in de bijbel op een rijtje gezet, vertaald naar het geestelijk Jeruzalem – het protestantse noord-westen van Europa – en was tot de conclusie gekomen dat Armageddon zou plaatsvinden in de streek die ingeklemd werd tussen de Rijn en de Maas, in het noorden begrensd door Kleef, in het zuiden door Lotharingen. Niet toevallig vormde dat gebied al in het rampjaar 1672 de aanvalsroute van Frankrijk op de Republiek.¹⁵¹ De kwestie-Jungius kwam ook aan de orde in het boek van de oefenaar Jacob Groenewegen, *De heerlyke staat van Gods Kerk, die verwacht word in het laatste der dagen* (1757). Net als Jungius was hij van mening dat de profetische periode van 2300 jaar ieder moment kon aflopen en dat grote veranderingen voor de deur stonden. Hij vond echter dat Jungius die omwenteling te pessimistisch en bloedstollend had voorgesteld. Allerwegen zag Groenewegen tekenen van nieuw leven in de kerk: opwekkingen in Engeland en Amerika, en recentelijk in de Republiek nog de Nijkerkse Opwekking.¹⁵²

Vervolgens was het een paar jaar stil. Pas rond 1763 – het voor Jungius cruciale jaar – werd de kwestie weer even actueel. Of lezers van Jungius’ boek dat jaar met angst en beven tegemoet hebben gezien, valt niet meer te achterhalen, maar iets dergelijks werd wel

¹⁴⁷ ‘Zutphen’, *Nederlandsche Jaerboeken (NJb)* (februari 1753) 71-84 (citaat: 84).

¹⁴⁸ *NJb* (april 1753) 294-297 (citaat: 296).

¹⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰ *NJb* (juni 1753) 433-443; *BWPGN* (Den Haag 1919-1949) IV, s.v. ‘J.E. Jungius’.

¹⁵¹ J. van Herwerden, *Armageddon, of proefnemend onderzoek (...) na de plaats, waarin de koningen der aarde en der waereld met hunne menigte, voor den aanvang van het Ryk der Heiligen, zullen verzameld en omgebragt worden (...)* (Amsterdam 1756) 53-61.

¹⁵² J. Groenewegen, *De heerlyke staat van Gods Kerk, die verwacht word in ‘t laatste der dagen; en der zegepralende in den Heemel* (Den Haag 1757) 45, 80.

gesuggereerd in *Openbaring en rekening van J.E. Jungius* (1764). Volgens de anonieme auteur was de paniek bij Jungius' volgelingen eind 1762 tot grote hoogten gestegen, maar vervolgens in een anticlimax geëindigd. In plaats van vervolging en ellende had 1763 immers het einde van de Zevenjarige Oorlog gebracht.¹⁵³ Daarmee kon Jungius definitief worden bijgezet in de categorie dwaallichten die door de eeuwen heen de gelovigen op het verkeerde been hadden gezet. Wel zou hij onder de 'obscuranten' een buitenbeentje blijven. Latere kerkhistorici als Johannes Florentius Martinet (1729-1795) en Annaeus Ypeij (1760-1837) zouden met enige verbijstering naar hem verwijzen, als voorbeeld van hoe zelfs geletterde en vooraanstaande leden van de maatschappij ten prooi konden vallen aan dweezucht.¹⁵⁴

Hoe anders was het lot van de Groningse profeet Laurens Dekelenkamp (1695-1775), die in 1741 in Noord-Nederland met de autoriteiten in botsing kwam, vanwege uitlatingen die een opvallende overeenkomst met die van Jungius vertoonden. Na studie van de bijbelse profetieën was de Groninger tot de slotsom gekomen dat de Republiek binnen zes jaar een aantal rampen te verduren zou krijgen – oorlogen, ziekten en overstromingen – die een zuiverende werking op de gelovigen zouden hebben, waarna in 1758 de Heerlijke Kerkstaat zou aanbreken. Hij was de door God gezonden profeet die hen door de zware tijd heen zou loodsen – volgens sommigen beweerde Dekelenkamp zelfs de plaatsvervanger van Christus te zijn. Maar anders dan Jungius had de autodidact Dekelenkamp geen invloedrijke vrienden. Nadat het Hof van Friesland hem uit de provincie had verbannen, werd hij in Groningen opgepakt en bracht de rest van zijn leven (ruim dertig jaar) in de gevangenis door.¹⁵⁵

2.3.2 De Nijkerkse Opwekking

Jungius was niet de enige die in deze jaren de gemoederen in beweging bracht. Vrijwel gelijktijdig speelde ook een andere kwestie: de Nijkerkse Opwekking – een in het kielzog van de Angelsaksische *Great Awakening* ontstane opwekkingsbeweging die vanuit Nijkerk oversloeg op andere gemeenten, en die gepaard ging met geestverrukkingen en ontregeld gedrag. Niet zelden werden dergelijke spirituele manifestaties, met name wanneer ze hele gemeenschappen beroerden, geassocieerd met de grote Uitstorting van de Heilige Geest die volgens het Profetisch Woord de eindtijd zou aankondigen. Dat was zeker het geval bij de *Great Awakening* die rond 1740 van Noord-Amerika naar Engeland en het Europese vasteland was overgeslagen. Ook bij de Nijkerkse Opwekking bleek het een vruchtbare voedingsbodem voor eschatologisch alarmisme.¹⁵⁶

Middelpunt van deze Opwekking was de hervormde predikant Gerardus Kuypers (1722-1798). In november 1749 – de maand dat Jungius *De Verborgentheit der laatste tyden* publiceerde – hield hij in Nijkerk een preek die grote beroering onder het kerkvolk verwekte. Nu deed zich iets dergelijks wel vaker voor, als veenbrandjes die al snel weer uitdoofden, maar ditmaal werd de opwinding onderwerp van publiek debat.¹⁵⁷ Kuypers had gekozen voor

¹⁵³ *Openbaring en rekening van J.E. Jungius (...), of de bepaling van 1763, als het begin-jaar der vervulling van den tyd der groote Kerkverdrukking (...)* (Amsterdam 1764) 7-9.

¹⁵⁴ Martinet, *Historie* V, 115-117; A. Ypeij *Geschiedenis van de bijzondere Kerkgenootschappen en godsdienstsekten der Protestantsche dissenters in de achttiende eeuw* II (Utrecht 1809) 293-296.

¹⁵⁵ W. Bergsma, 'Laurens Dekelenkamp (1695-1775): een messias in de Friese Wouden. Enkele documenten', *NAKG* 69 (1989) 238-247; J. Spaans, 'Veranderende vroomheid', in: Spaans, *Golf van beroering*, 93.

¹⁵⁶ Huisman, *Geloof in beweging*, 27-29, 65; De Jong, *Waters*, 118-119; Van Vlastuin, 'Nijkerk en Northampton', 59-78; D. Nauta, 'Gerard Kuypers', in: Idem, *Opera Minora. Kerkhistorische verhandelingen over Calvijn en de geschiedenis van de kerk in Nederland* (Kampen 1961) 86-119; Idem, 'Een uitloper van de methodistische opwekkingsbeweging in Nederland omstreeks het midden der achttiende eeuw', in: Idem, *Opera Minora*, 120-138.

¹⁵⁷ F.A. van Lieburg, 'De Libanon blijft ruisen: opwekkingen in Nederland in de gereformeerde traditie', in: Spaans, *Golf van beroering*, 15-38.

een fragment uit Psalm 72: “Is er een hand vol koren in het land op de hoogte der bergen, de vrucht daarvan zal ruisen als de Libanon; en die van de stad zullen bloeien als het kruid der aarde”. Geconfronteerd met de gewetensvraag of men bij het koren of het kaf behoorde, of men gered zou worden of verloren zou gaan, barstte de gemeente in gekreun en gejammer uit, en nam de onrust zulke vormen aan dat mensen de controle over hun lichaam of zelfs het bewustzijn verloren. Voor velen resulteerde de spirituele worsteling in een wedergeboorte en de zekerheid des geloofs. Op juichende toon deed Kuypers hiervan verslag in brieven die – in gekopieerde vorm – onder de vromen elders in de Republiek van hand tot hand gingen. Maar onder verlichtingsgezinden riep dit alles diepe weezin op. Een heftige polemieek was het gevolg.¹⁵⁸

De tegenstanders kwalificeerden de beroeringen als gestoord gedrag en zij verweten de betrokken predikanten uit machtswellust op de angsten van hun kudde te hebben ingespeeld. Kuypers daarentegen zag de opwekking, die inmiddels naar andere delen van de Republiek was overgeslagen, als een werk van de Heilige Geest dat met geestdrijverij niets van doen had. Over eventuele heilshistorische implicaties liet hij zich niet of nauwelijks uit, maar dat is gezien de kwestie-Jungius die tegelfdertijd speelde ook niet zo verwonderlijk.¹⁵⁹ Anderen waren op dat gebied echter minder terughoudend. De oefenaar Jacob Groenewegen bijvoorbeeld, die het vuur van Nijkerk begin jaren vijftig overbracht naar de Alblasserwaard, zag de opwekking wel degelijk als het voorspel tot de Heerlijke Kerkstaat. En hij stond daarin niet alleen.

Wie kennis neemt van de geschriften die deel uitmaakten van de pamflettenoorlog rond de Nijkerkse Opwekking (ruim 120 geschriften gedurende 1750-1752) wordt gefraspeerd door de heftigheid waarmee beide kampen elkaar bevochten.¹⁶⁰ In feite werd de polemieek die in de Amerikaanse kolonie en Engeland enkele jaren eerder was uitgevochten, in de Republiek nog eens dunnetjes overgedaan, waarbij men elkaar bestookte met vrijwel identieke argumenten. De aanhangers van het Nijkerkse bekeringswerk waren duidelijk beïnvloed door de geschriften van opwekkingspredikanten als Jonathan Edwards en John Gillies, terwijl de tegenstanders de kritiek ventileerden van de antirevivalisten.¹⁶¹ Onder de laatsten werd een hoofdrol vervuld door de Leidse hoogleraar Joan van den Honert (1693-1758). In de kennelijke veronderstelling dat de Angelsaksische Opwekking met zijn onrustzaaiende oefenaars aan de Republiek voorbij was gegaan, moest hij in 1750 tot zijn schrik constateren dat het tegendeel het geval bleek te zijn. Dat verklaart wellicht de felheid waarmee hij de aanval inzette op zijn voormalige leerling en protegé Kuypers. Net als het kerkelijke establishment in Noord-Amerika koesterde Van den Honert een diepe weezin tegen rondtrekkende lekenpredikers die zich op hun wedergeboorte lieten voorstaan. Omgekeerd waren Kuypers en de zijnen geneigd de kritiek van Van den Honert en anderen uit te leggen als ingevingen van Satan tegen Gods werk.¹⁶²

¹⁵⁸ Huisman, *Geloof in beweging*, 41-54, 60-61, 66; J. Spaans, ‘Inleiding’, in: Idem, *Golf van beroering*, 7-9; P. van Rooden, ‘De communicatieve ruimtes van de Nijkerkse beroeringen’, in: *Ibidem*, 129; [J. van den Honert], *Aenmerkingen op het werken, door Do. Gerardus Kuipers uitgegeven, met dit opschrift, Getrouw verhael en apologie, of verdediging der zaeken, voorgevallen in de gemeente te Nieuwkerk op de Veluwe* (Amsterdam 1750) 23.

¹⁵⁹ *Tweede brief van François Kuypers (...) betreffende de alles overklimmende buytenstorigheid van Het vierde antwoord van (...) Joan van den Honert, op den derden brief van Do. Gerardus Kuypers (...)* (z.p. 1751) 4-7; Nauta, ‘Uitloper’, 135; Van Vlastuin, ‘Nijkerk en Northampton’, 62-63, 70-76.

¹⁶⁰ A.M. Roest, ‘Chronologische catalogus van de polemische geschriften rond de “Nijkerkse beweging”’, *DWAE* 17 (1985) 211-245.

¹⁶¹ Van Vlastuin, ‘Nijkerk en Northampton’, 59-78; F. Lambert, *Inventing the ‘Great Awakening’* (Princeton 2000⁴) 190-250.

¹⁶² Huisman, *Geloof in beweging*, 70-77.

Waren dat de belangrijkste verwijten over en weer, hier en daar werden ook de eschatologische verwachtingen in stelling gebracht. Gerardus Kuypers zelf wees er in zijn *Getrouw verhaal* (september 1750) nadrukkelijk op dat dergelijke bekeringsprocessen onderdeel uitmaakten van “het woord der voorzeggingen” en dat die bijbelse voorspellingen “ons nog doen hopen op eene heugelyke verbeetering der kerkstaat”.¹⁶³ Hij had niets gemeen met geestdrijvers als de wederdopers van Munster, die hun eigen openbaringen boven de bijbel stelden – Kuypers hield zich juist nauwgezet aan het Profetisch Woord. Dat hij nu zo bespot werd verbaasde hem dan ook niet: in de bijbel stond immers dat er in de laatste tijden spotters zouden zijn, “natuurlyke mensen den Geest niet hebbende, lasterende ’t geen sy niet en kennen”.¹⁶⁴

Eveneens onder verwijzing naar het Profetisch Woord mengde in 1751 Hugh Kennedy (1698-1764), de Schotse predikant te Rotterdam, zich in het debat. Niet verwonderlijk, want al sinds het midden van de jaren veertig had hij door diverse publicaties getracht het Nederlandse publiek te enthousiasmeren voor de Schotse Opwekking.¹⁶⁵ Nu beschreef hij het Nijkerkse Werk als “zeer naeuwkeurig overeenstemmende met de Prophetien der Evangelie-tyden, wanneer des Heeren Geest uit der hoogte zoude worden uitgestort”. In stralende bewoordingen schetste hij de komende bedeling:

“...die een allerheerlykst gezegend uitzigt aen de Vereenigde Nederlanden zoude verschaffen, en een begin van groote en heerlyke dingen voor de Kerke Gods zyn, en ons billyke stoffe geven, om ons te verblyden in de hope, dat onze dierbare Heere Jesus, haestelyk is komende om zyn Koningryk van ligt, heiligheid, waerheid, regtvaerdigheid, vrede en blydschap op te rigten over de geheele aerde”.¹⁶⁶

Hier was het millennialisme onmiskenbaar. In 1752 zou Kennedy daaraan toevoegen: “Het zal niet lang zyn, dat alle die dingen, welke nu de vrede der Kerke storen, een einde zullen hebben: laet onse bescheidenheid aen allen bekend worden; want de Heere is naby”.¹⁶⁷ Publicerend onder het pseudoniem Eireenophilus toonde ook de gereformeerde predikant Wilhelmus van Eenhoorn zich gevoelig voor de verwijzing naar het Profetisch Woord. Hij begreep al die ophef en vijandigheid niet. De opwekking riep toch op zijn minst de vraag op “of het ook haast tyd voor den Heere zyn mocht, om op eene byzondere wyze, te werken. De Godspraken der Propheten, zyn vol met beloften. Wie verlangt niet met my, na derzelver vervulling?”¹⁶⁸ De vader van Gerardus Kuypers, dominee François Kuypers te Woudrichem, sloot zich daar volmondig bij aan.¹⁶⁹

Ook bij de bekeerden zelf hebben dergelijke verwachtingen een rol gespeeld. In het Gelderse Aalten, de tweede opwekkingsbrandhaard na Nijkerk, beweerde catechiseermeester Jan Kok dat in november 1750 de Dag des Heeren zou aanbreken, waarbij slechts de

¹⁶³ G. Kuypers, *Getrouw verhaal, en apologie of verdediging der zaaken voorgevallen in de gemeente te Nieuwkerk op de Veluwe* (Amsterdam 1750) 57-58, 74.

¹⁶⁴ *Ibidem*, 87.

¹⁶⁵ Nauta, ‘Uitloper’, 126-129.

¹⁶⁶ H. Kennedy, *Nederige verdediging van het Werk des Heiligen Geestes, in de overtuiging en bekeering van vele zielen, eenige jaren geleden in Schotland, en nu onlangs te Nieuwkerk, en op andere plaatsen in Gelderland* (...) (Rotterdam 1751) 26, 148.

¹⁶⁷ H. Kennedy, *Aenmerkingen dienende tot opheldering van de sterkte en genoegzaamheid der blykbaarheid voor een groot Werk der genade te Nieuwkerk* (...) (Rotterdam 1752) 133.

¹⁶⁸ *Onpartydige aanmerkingen over de thans zwevende geschillen* (...), door Eireenophilus (Amsterdam 1751) 9; Huisman, *Geloof in beweging*, 83.

¹⁶⁹ *Brede deductie van Francois Kuypers* (...) strekkende tot noodige verantwoording voor het gemeen en tot vriendelijke onderrigting voor de eerwaarde classis van Gorinchem over het uitgeven zyner Godtgeleerde oeffening (z.p. [december 1751]) 24-25.

wedergeborenen gespaard zouden blijven om de aarde te beërven.¹⁷⁰ Kuypers en ook de predikant van Aalten, Philippus de Roy, haastten zich hiervan te distantiëren, maar door hun tegenstanders werd het voorval dankbaar aangegrepen om de opwekking in diskrediet te brengen. Zo werd in *Het geheim van 't berugte Nieuwkerkse Werk* (eind 1751) een zekere Jasper opgevoerd, een typische 'fijne', die het Nijkerkse bekeringswerk bejubelde "als synde een voorbode van 't aanstaande Ryk der Vroomen hier op aarde. O! dat is immers volgens de Profecyen billyk de verwagting van het volk van God"?¹⁷¹ Ook in *Twee brieven of relazen, geschreven van twee onpartydige personen aan hare vrienden, wegens het berugte Werk der bekeeringe tot Nieuwkerk* (1750) werd de hoop uitgesproken dat de Nijkerkse Opwekking de weg zou banen voor de Heerlijke Kerkstaat. En in *Iets weinigs, ten behoeve van den Eerwaarden Heere Gerardus Kuipers*, geschreven door een sympathisant, klonk het: "Wy zien 't eind' naaderen der daagen, / En Jesus reghtbank te gemoett".¹⁷² In dit koor mengde zich ook oefenaar Groenewegen met zijn *De heerlyke staat van Gods Kerk, die verwacht word in 't laatste der dagen* (1757).

Jacob Groenewegen (1707-1780), veenbaas en oefenaar te Oudshoorn, was van huis uit remonstrant, maar op jonge leeftijd overgestapt naar de gereformeerde kerk. Rond 1740 liet hij als pleitbezorger van predestinatie en vrije genade voor het eerst van zich horen in de kwestie die was ontstaan rond Johannes Eswijlers *Zielseenzame meditatieën*. Dit piëtistische werk, stammend uit 1685, was in 1734 te Rotterdam herdrukt ten dienste van religieuze gezelschappen (conventikels), en stuitte toen plotseling op een verbod door de classis, waar men niets moest hebben van vrome leken die zich aan het toezicht en de leiding van predikanten onttrokken. Groenewegen had vol vuur in woord en geschrift tegen het verbod geprotesteerd, en was daarvoor onder kerkelijke censuur geplaatst.¹⁷³ In 1750 verhuisde hij naar Werkendam – zijn jongere broer Johannes was daar predikant – een dorp van dijkwerkers en vissers, waar zich midden jaren veertig een opwekking had voorgedaan die als een voorloper van Nijkerk gezien kan worden.¹⁷⁴ Hier voelde hij zich als een vis in het water – al snel was hij er de spil van een conventikel, en toen de Nijkerkse Opwekking als een

¹⁷⁰ [Van den Honert], *Aenmerkingen op het werkjen*, 104-105; *Het geheim van 't berugte Nieuwkerkse Werk*, uit de gevoelens en gedragingen van desselfs voorstanders nader ontdekt (...) (Amsterdam 1751) 42-44; *Naauwkeurig onderzoek van welken geest het berugt Beroerings-werk van Nieuwkerk op de Veluwe zy* (...) (Harlingen 1751) 7.

¹⁷¹ G. Kuypers, *Aanmerkingen op den brief geschreeven uyt Nieuwkerk, door een vader, te weeten J. Harges, aan zyne dogter, wegens het berugte Werk der bekeeringe aldaar* (Utrecht 1750) 3-14; *Brief van Gerardus Kuypers (...) aan de leeraaren onzer Kerk* (Leiden 1751) 3; *Brief geschreven aan de Wel Edele Juffer N.N. met een kort Aanhangzel, rakende de ongewoone veranderinge, en bekeeringe in de gemeente te Aalten door Philippus de Roy, bedienaar van H. Evangelie aldaar, tweede vermeerderde druk* (z.p. 1750) 40; *Copy van een brief, geschreven uit Nieuwkerk: door een vader aan zynen dogter, wegens het berugte Werk der bekeeringen aldaar* (...) (Amsterdam 1750) 4-7; *De onfeilbare proef-steen, van de nieuwe en zeldzaame bekeering, of grondig onderzoek van de onregelmatigheit der wonderlyke bekeeringe te Aalten* (...) (Leeuwarden 1750) 11; *Het geheim van 't berugte Nieuwkerkse Werk*, 20.

¹⁷² *Twee brieven of relazen, geschreven van twee onpartydige personen aan hare vrienden, wegens het berugte Werk der bekeeringe tot Nieuwkerk* (...) (Leeuwarden 1750) 11; *Iets weinigs, ten behoeve van den Eerwaarden Heere Gerardus Kuipers* (...) betreffende syn Getrouw verhaal en verdediging, wegens 't voorgevallene in zyne gemeente (...) (Amsterdam [1751]) 19.

¹⁷³ BWPGN (Den Haag 1919-1949) III en BLGNP IV (Kampen 1998) s.v. 'J. Groenewegen'; A.P.B. van Meeteren, *Het ruysschen als de Libanon: de Nijkerkse beroeringen in Bleskensgraaf in 1752* (Bleskensgraaf 1998) 114-118; F.A. van Lieburg, *Eswijlerianen in Holland, 1734-1743. Kerk en kerkvolk in strijd over de Zielseenzame meditatieën van Jan Willemsz. Eswijler (circa 1633-1719)* (Kampen 1989) 80-89, 114-116; L. van Ravensbergen, 'De personele quotisatie van 1742 in de dorpen onder het quartier van Leyden', *Rijnland; tijdschrift voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden en omstreken* 4 (1967) 488; zie ook: aantekeningen wegens binnen Oudshoorn geveende turf 1737-1749; Streekarchief Rijnlands Midden, Gemeente Oudshoorn (1558-1917), inv.nr. 284.

¹⁷⁴ Van Lieburg, 'Libanon', 33.

schokgolf door de Republiek ging, greep ook Jacob Groenewegen naar de pen. De zelfbewuste toon van de oefenaar schoot met name de intellectuele elite zo in het verkeerde keelgat, dat Groenewegen honend werd weggezet als “de kampioen der dommekragten”.¹⁷⁵

Wat nu waren zijn eschatologische verwachtingen? In *Antwoord aan den Hoog Eerwaarde Heer Joan van den Honert* (1751) zei hij te geloven “dat de tyden nadere dat God in weerwil van de Vyanden, de grenspalen van zyn Zoons Ryk zal uytbreiden”.¹⁷⁶ In datzelfde jaar raakte Groenewegen nauw betrokken bij de opwekking die te Werkendam, na een aantal jaren gesmeuld te hebben, onder invloed van ‘Nijkerk’ opnieuw oplaaide. In zijn gepubliceerde verslag hiervan liet Groenewegen over zijn hooggespannen eschatologische verwachtingen geen twijfel bestaan. Hij zei te hopen:

“...dat dese seltsame werkinge Gods, het begin mogt zyn van de heerlyke Kerkstaat; dewyl dog in onse dagen meer van het werk Gods onder de Menschen vernomen is als te voren: en volgens de schriften der Propheeten, is de tyd naby, dat God zyn Kerk sal heerlyk maken, en zynes Zoons Ryk uytbreiden onder alle Volken; daar zyn dog grote dingen belooft aan de laatste dagen, na twee duysend en drie hondert avonden en morgens sou het heilgdom geregtveerdigt worden, Dan 8: 14. Wy gelooven dat God in onse dagen een groot werk doet, in vergelyking van de vorige tyden, waar in de bekeeringe der Menschen een seltsame saak was”.¹⁷⁷

Vanuit Werkendam sloeg de opwekking in 1752 over op Streefkerk. Het eschatologisch alarmisme kreeg ook de plaatselijke predikant in zijn greep, die in een brief onomwonden de hoop uitsprak “dat die tyden in vollen kragt sig mogen haesten, en Godts beloften, die niet liegen sullen, mogen vervult worden (...) dat, t’ zyner tyt, Godts Koningryke sal toekomen, in welk hy syn sal alles in allen”.¹⁷⁸

In 1757 zou Jacob Groenewegen aan zijn heilsverwachting een apart boek wijden, het al eerder genoemde *De heerlyke staat van Gods Kerk*. Daarin toonde hij zich schatplichtig aan Jacobus Koelman, die op zijn beurt weer sterk beïnvloed was door het millennialisme van de Engelse historicist James Durham.¹⁷⁹ Groenewegen meende dat de nieuwe heilsorde van start was gegaan met de Reformatie, en zich trapsgewijze zou verbreiden door bekeringsgolven, veroorzaakt door uitstortingen van de Heilige Geest. Rond 1750 had het even geleken dat een nieuwe doorbraak voor de deur stond, maar inmiddels moest Groenewegen constateren dat de Antichrist een geduchte tegenstander was gebleken. Het heilsscenario voltrok zich niettemin onstuitbaar: het uitgieten van de vijfde fiool over de troon van het Beest (de ondergang van het pausdom) stond voor de deur; en de zesde fiool (de ondergang van het Turkse Rijk) zou volgen. Ongebroken was ook zijn overtuiging dat God in het laatste der dagen een speciaal Godsvolk verzamelen dat de kern zou worden van de heilstaat. Hij riep zijn medestanders dan ook op onverminderd te blijven bidden om de uitstorting van de Heilige Geest.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Tweede brief van een vriend aan een vriend, wegens het antwoord van (...) Philippus de Roy, predikant te Aelten, aan (...) Joan van den Honert Thzoon (...) (Amsterdam 1751) 24.

¹⁷⁶ Jacob Groenewegen, *Antwoord aan den Hoog Eerwaarde Heer Joan van den Honert, op den brief van de professor geschreven tegen den auteur van de Ernstige en vrymoedige verdediging van het Werk Gods te Nieuwkerk; waar in is gevoegt een verhaal van het Werk der overtuiging en bekeering van den Jaare 1746 te Werkendam voorgevallen* (Gorinchem 1751) 26.

¹⁷⁷ Een opregt verhaal en eene verdediging, van het Werk der overtuiging en bekeering van zondaren, voorgevallen in de gemeente van Werkendam, in den jaare 1751, en 1752, door Jacob Groenewegen, lidmaat van de Gereformeerde Gemeente te Werkendam (Gorinchem 1752) IV.

¹⁷⁸ Tweede verzameling van stukken, over de godsdienststorende kerkberoertens (Amsterdam 1752) 30.

¹⁷⁹ Van Campen, ‘Millennium gewogen’, 20-36.

¹⁸⁰ Groenewegen, *Heerlyke staat van Gods Kerk*, III-XI, 18-32, 75-80.

Maar Groenewegen kon het tij van uitdovend opwekkingsenthousiasme niet keren – ook hij viel ten prooi aan het strengere overheids-toezicht op de conventikels.¹⁸¹ Toen zijn broer in 1764 overleed, kreeg hij in Werkendam te maken met een nieuwe dominee, die hem onmiddellijk zijn functie als oefenaar ontnam. Drie jaar later werd hij op het matje geroepen omdat hij zonder toestemming als rondreizend oefenaar werkzaam was.¹⁸² Groenewegen vertrok uit Werkendam en stierf in 1780 – tot armoede vervallen – in Hillegersberg. Aldus kwam een eind aan het leven van een veelzijdig man, die behalve voor eschatologie ook grote belangstelling had voor wetenschap en techniek. Zo werd hem in 1761 een octrooi toegekend voor zijn uitvinding van een scheprad dat kon worden gebruikt in de droogmakerij. Vol enthousiasme omarmde hij de vooruitgang die de Verlichting had gebracht, want: “‘t is Godt die de mensche wetenschap leerd”.¹⁸³

Behalve bij de Nijkerkse Opwekking en in de piëtistische conventikel-cultuur stak de alarmistische tijdsbeleving begin jaren vijftig ook de kop op bij de bevindelijk-gereformeerde predikant Theodorus van der Groe (1705-1784). In zijn Biddagpredikatie van 25 maart 1751 verkondigde hij: “Alles wordt er hier bij ons reeds toe bereid en gereed gemaakt tot een zware ure der verzoeking, die over ‘t geheele land, ja, over de geheele wereld komen zal, om te verzoeken allen, die op aarde wonen. (...) ‘t Zal een gansch Heilig ende wonderlijk oordeel van Christus zijn, Kerk en Volk van Nederland! dat over U komen zal. En eindelijk dat de Heere Jezus ook haastelijk zal komen”.¹⁸⁴ Zijn zuster Eva, bij hem op de pastorie werkzaam als huishoudster, bleek al evenzeer in de ban van het alarmisme. Rond 1750 zette zij een eschatologische duiding van de Oostenrijkse Successie-oorlog op schrift, overtuigd dat met deze oorlog de laatste fase van de geschiedenis was ingegaan. In de agressor Lodewijk XV herkende zij het Zevenkoppige Beest uit de Openbaring van Johannes, op Neerlands Israël afgestuurd om de afvallige gelovigen te tuchtigen en opmerkzaam te maken op de naderende ondergang.¹⁸⁵

2.3.3 Aardbevingen en kometen

Midden jaren vijftig – de kwestie Jungius en de Nijkerkse Opwekking waren nog nauwelijks uitgewoed – bereikte de ondergangsvrees een nieuw hoogtepunt. Ditmaal waren het aardbevingen en naderende kometen die op de nabijheid van een grote omwenteling leken te wijzen. Deze natuurverschijnselen behoorden tot de vaste tekenen des tijds, en in het verlengde daarvan had de Engelse eschatoloog Thomas Burnet (1635-1715) eind zeventiende eeuw voorspeld dat een zware aardbeving een totale ineenstorting van de natuur zou inluiden, gevolgd door een vernieuwing van de aarde. De theoloog William Whiston (1667-1752) had een al even cataclystische omwenteling voorspeld, maar gemeend dat een botsing met een komeet de oorzaak zou zijn, een opvatting die gedeeld werd door de methodistenleider John Wesley (1703-1791). Ook gematigd-verlichten hielden op grond van fysicotheologische

¹⁸¹ J. Spaans, ‘De onderdrukking van de opwekking in de noordelijke gewesten van de Republiek’, in: Spaans, *Golf van beroering*, 153-172.

¹⁸² C. de Gast, ‘Een ruimdenkend predikant in Werkendam: Johan Jacob le Sage ten Broek, 1766-1769’, *Historische reeks Land van Heusden en Altena* 13 (2004) 113-115.

¹⁸³ J. Tideman, *Mededeeling betreffende de wateropvoeringswerktuigen uitgedacht door G.D. Fahrenheit en J. Groenewegen* (Den Haag 1891) 3-15 (citaat: 12).

¹⁸⁴ *Verzameling van zestien biddags-predikatiën*, uitgesproken door Theodorus van der Groe (Veenendaal 1975) 53-54.

¹⁸⁵ Eva van der Groe, *Oorlog, Kerk en Staat: zijnde een eenvoudig en waar verhaal van de geloofswerkzaamheden, waar de Heere mij gedurende dezen zevenjarige oorlog toe verwaardigd heeft* (Urk 1977²) 24-30; F.A. van Lieburg, ‘Een letterschat voor vromen: het leven van Theodorus van der Groe’, in: J. Exalto en F.A. van Lieburg eds., *Neerlands laatste ziener: leven, werk en invloed van Theodorus van der Groe (1705-1784)* (Rotterdam 2007) 21-24.

overtuigingen rekening met een wereldeinde waarin natuurkrachten als aardbevingen, botsende hemellichamen en kometen een doorslaggevende rol zouden vervullen. Hoe breed gedragen deze ideeën waren, bleek eind 1755 na de grote aardbeving van Lissabon op 1 november, waarvan de schok tot in Finland werd gevoeld.¹⁸⁶

Ook aan de Republiek was de aardbeving niet ongemerkt voorbijgegaan. In de *Nederlandse Jaerboeken* werd melding gemaakt van “eene buitengewoone Aerd- en Waterbeweginge”, waardoor in het hele land vaartuigen waren losgeslagen en kroonluchters in kerken gaan slingeren.¹⁸⁷ Het verschijnsel was zonder precedent en veroorzaakte een publiek debat over aard en betekenis van dergelijke bevingen, waarin met name predikanten zich duchtig weerden. Gosuinus van Kessel, hervormd predikant te Den Haag, had oog voor de natuurlijke oorzaken, maar zag die niet los van de almacht Gods. Ontegenzeggelijk waren het tekenen van Gods gramschap en als zodanig een waarschuwing voor wat er kon gebeuren als de mensheid niet tot inkeer kwam.¹⁸⁸ De anonieme auteur van *De arm des Almagtigen, geopenbaard door aardbeevingen* (1756) bezag de aardbeving in eenzelfde licht. Aldus gewaarschuwd was de zondaar voorbereid op de “ontzagchelyke beevinge” en “het dreunen en daveren van de grondslagen der aarde” die het Laatste Oordeel zouden inluiden.¹⁸⁹ Ook bij de Amsterdamse doopsgezinde predikant Johannes Deknatel was in reactie op de aardbeving de vraag opgekomen of niet “de laatste tijden naderden, waarvan in het laatst van het boek der Openbaringe gesproken wordt?”¹⁹⁰

Een opvallende rol in het debat werd gespeeld door de lutherse predikant te Leeuwarden, Johan Georg Muller (1729-1778), die met maar liefst drie publicaties van zich deed spreken.¹⁹¹ Eind november 1755 verscheen zijn *Historische en natuur-kundige aanmerkingen over de zeldzame aard- en water-schuddinge*, een werkje dat zo in de smaak viel dat binnen een maand de derde druk kon worden aangekondigd, samen met het door Muller geschreven *Vervolg op de historische en natuur-kundige aanmerkingen*.¹⁹²

Eschatologische noties ontbraken daarin, maar die doken wel op in de preek die hij 7 december 1755 aan de kwestie wijdde, en die hij publiceerde onder de veelzeggende titel *Voor-tekenen van de nabyheit van het vergaan der wereld en van den jongsten dag*. Ook Muller zag de aardbeving als een waarschuwing van de Voorzienigheid dat de wereld op zijn eind liep. Wat bij hem echter nauwelijks werd aangestipt, was de notie van een straffende Godheid – hij zocht de oorzaak vooral in een natuurlijk degeneratieproces, waardoor een ingrijpende vernieuwing van de schepping noodzakelijk was geworden. Behalve de samenleving was ook de natuur in verval – aardbevingen waren niets anders dan

¹⁸⁶ Kendrick, *Lisbon Earthquake*, 7-8, 159-161; Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 94-99; H.J. Zuidervaat, *Speculatie, wetenschap en vernuft: fysica en astronomie volgens Wytze Foppes Dongjuma (1707-1778), instrumentmaker te Leeuwarden* (Leeuwarden 1995) 104-107.

¹⁸⁷ ‘Berichten wegens eene buitengewoone Aerd- en Waterbeweginge’, *NJb* (november 1755) 989-1005; 1124-1127.

¹⁸⁸ G. van Kessel, *De ontsagchelykheid van Godts komste, in het Koninkryke van Syne macht en heerschappye, door verschrikkelyke aardbevingen (...)* (Den Haag 1756) 2-16.

¹⁸⁹ *De arm des Almagtigen, geopenbaard door aardbeevingen: of verhandeling over Job XXXIV: vs. 23-28* (Amsterdam 1756) 42.

¹⁹⁰ Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 95.

¹⁹¹ *BLGNP I* (Kampen 1978) s.v. ‘J.G. Muller’; W.J. Kooiman, ‘Philippus Ludovicus Statius Muller’, in: *Earebondel ta de tachtichste jierdei fan dr. G.A. Wumkes* (Leeuwarden 1950) 74-75.

¹⁹² J.G. Muller, *Vervolg op de historische en natuur-kundige aanmerkingen over de zeldsame aard- en water-schuddinge, van den 1 November 1755* (Leeuwarden 1755) 3.

stuiptrekkingen van een stervende wereld. Niet toevallig werd in Lucas 21 de eindtijd aangekondigd met aardbevingen en tekenen in de hemel.¹⁹³

De ronduit alarmistische strekking van dit werkje bleef niet zonder gevolg. In januari 1756 werd vanaf de gereformeerde kansel in Leeuwarden tegen ‘de valse profeet’ gewaarschuwd. Een maand later betoogde de gereformeerde predikant Cornelis Blom dat aardbevingen van alle tijden waren en pas op een naderende eindtijd wezen als ze zich voordeden in combinatie met andere voortekenen, zoals de verduistering van zon en maan, en sterren die uit de hemel vallen. Daarnaast klommen verlichtingsgezinden in de pen, die het met Mullers natuurkundige beweringen niet eens waren. Van aardbevingen verschoof de aandacht in het publieke debat vervolgens naar kometen. Die zouden voornamelijk uit water bestaan en geen bedreiging voor de aarde vormen. Ook werd gewezen op het nut dat kometen zouden hebben bij het zuiveren van de dampkring. Anderen hielden echter vast aan kometen als niet mis te verstane voortekenen van de eindtijd. In een poging de onrust te bezweren plaatste de instrumentmaker Wytze Foppes (1707-1778) enkele mededelingen in de *Leeuwarder Courant*. De aangekondigde komeet van Halley zou vermoedelijk in 1756 verschijnen, maar niet in de nabijheid van de aarde komen en hoogstens een lichte temperatuurstijging veroorzaken, hield hij het publiek voor. In een omvangrijker werk dat later dat jaar verscheen, zou hij betogen dat de wetten der natuur, ingesteld door een liefdevolle God, niet zouden toestaan dat twee hemellichamen op elkaar botsten.¹⁹⁴

Maar een lichte paniekerigheid bleef onder de oppervlakte aanwezig. In februari 1756, juist onder de kerkdienst, werd in het hele land opnieuw een beving gevoeld – in Amsterdam vluchtten mensen van schrik de straat op.¹⁹⁵ De onrust werd daar gevoed door een recent boek van Pieter Holm, leraar in de stuurmanskunst te Amsterdam, die in zijn *Tydzifter, of stuurmans regt-wyzende compas* had voorspeld dat op 16 maart 1756 alle planeten in dezelfde stand zouden staan als bij de schepping, iets wat zich eenmaal in de 532 jaar zou voordoen. Zo uniek was dat dus niet, maar tekenend voor de alarmistische stemming was het feit dat al snel het gerucht de ronde deed, dat Holm daarmee ook het einde van de wereld aankondigde. Toen 16 maart 1756 geruisloos voorbijging, dreigde een woedende menigte zijn huis te bestormen – zo hoog waren de spanningen klaarblijkelijk opgelopen.¹⁹⁶

Gedurende het jaar 1756 werd in geheel Europa het firmament nauwgezet in de gaten gehouden, maar de komeet werd niet gesignaleerd.¹⁹⁷ De preoccupatie met eschatologie bleef echter groot. Zoals gezegd publiceerden in 1756 zowel Van Herwerden als Janssen nieuw werk waarin de eindtijd centraal stond, in 1757 gevolgd door Groenewegens *De heerlyke staat van Gods Kerk*. Een soortgelijk werk werd in 1759 te Amsterdam getroffen door een boekverbod: *Klagte der kerk aan Jezus Christus, wegens de naderende algemeene verdrukking onder den Antikrist*.¹⁹⁸ Ook uit andere publicaties, die op het eerste gezicht weinig met eschatologie van doen hebben, spreekt een alarmistische tijdsbeleving. Zo verscheen in 1757 te Heerenveen *Wonder-spiegel of Staats-voorzegger*, een verzameling Duitse voorspellingen over het verloop van de inmiddels uitgebroken (Zevenjarige) oorlog in Europa. Eén profetie voorzag aan het eind van de achttiende eeuw een Pruisische koning, die de Paus zou ontronen en aan alle vervolging een einde maken. In een andere profetie, afkomstig van een zekere Sebald uit de elfde eeuw, werd voorspeld dat de oorlog zou

¹⁹³ J.G. Muller, *Voor-tekenen van de nabyheit van het vergaan der wereld en van den jongsten dag (...)* (Leeuwarden 1755) 1-4, 13-45, 68-72; Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 94; Zuidervaart, *Speculatie*, 108-113.

¹⁹⁴ Kooiman, ‘P.L.S. Muller’, 113-114; Zuidervaart, *Speculatie*, 114-124.

¹⁹⁵ ‘’s Lands zegen en onheilen’, *NJb* (februari 1756) 197-205.

¹⁹⁶ Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 85-86.

¹⁹⁷ Zuidervaart, *Speculatie*, 138-139.

¹⁹⁸ Jongenelen, *Smaad*, 22.

eindigen met de val van het Vierde en laatste Rijk uit het boek Daniël, een aanwijzing dat “het eynde der Wereld” voor de deur stond.¹⁹⁹

En toen verscheen in 1758 ook nog eens *Spiegel der weereld, of geheime waarnemingen van den beruchten astrologist Johan Christophorus Ludeman*. Het was het eerste werkje vol meer en minder serieuze toekomstprognoses, zogenaamd uit de nalatenschap van de in 1757 overleden astroloog, maar in werkelijkheid geschreven door F.L. Kersteman, tijdens diens laatste jaar van detentie wegens fraude in een verbeterhuis te Rotterdam.²⁰⁰ Kersteman had klaarblijkelijk de alarmistische stemming gepeild en gemeend met zijn toekomstprognoses een gat in de markt aan te boren. Zo verwees hij naar “de verschyning der allerschrikkelykste *Cometa*, of *Vuurvlam*”, die door sommigen als “het teken van de aennadering der laetste dagen” werd gezien. Ten onrechte, volgens Ludeman, die bovendien wist te melden dat de komeet pas in 1763 zou verschijnen. Godsdienstoorlogen en bloedbaden lagen daarna in het verschiet, gevolgd door de wederopbouw van Jeruzalem in het laatste der dagen.²⁰¹

Het wachten op de planeet van Halley werd in mei 1759 beloond. De *Nederlandsche Jaerboeken* meldde:

“De Komeet, die de vermaerde Halley voorzegt heeft dat omtrent dezen tyd zich vertoonen zoude, is, in de afgeloopen Bloemaend, in ons Vaderland, op verscheide plaatsen, gezien en waergenomen; doch dezelve heeft geen der Rampen veroorzaekt, welken het onkundige Gemeen van dezelve vreesde”.²⁰²

Daarmee viel een belangrijke voedingsbodem voor alarmisme weg. De stroom van eschatologisch geladen werkjes droogde op, de onrust over vreemde natuurverschijnselen ebde weg, de opwekkingsbeweging raakte over zijn hoogtepunt heen. Aan de alarmistische piek van de jaren vijftig was een einde gekomen.

2.3.4 De blik op het Oosten

Tien jaar later kwam de stroom weer in beweging. Tussen 1768 en 1770 zagen maar liefst vijf eschatologische publicaties het licht: drie vertalingen en twee werkjes van eigen bodem. Als eerste verscheen in Amsterdam een vertaling van de Engelse millennialist Thomas Newton, *Historische en taalkundige vertoogen over de gewyde voorzeggingen*.²⁰³ Kern van het betoog vormden de profetische bewijzen voor het goddelijke karakter van de bijbel – talloze inmiddels uitgekomen profetieën passeerden de revue. Op grond daarvan verwachtte de auteur dat het evangelie zich over de gehele aarde zou verspreiden en dat de Joden in het laatste der dagen zouden terugkeren naar hun eigen land.²⁰⁴ Ook zou het Turkse Rijk ineensstorten en de pauselijke Antichrist ten onder gaan. Van acuut alarmisme was geen sprake: Newton plaatste het begin van de pauselijke heerschappij niet in de zevende maar in de achtste eeuw, waardoor het eind ervan – 1260 jaar later – pas tegen het jaar 2000 te verwachten was.²⁰⁵ Toch wees de Nederlandse uitgever er nadrukkelijk op dat de eerste

¹⁹⁹ *Wonder-spiegel of Staats-voorzegger: inhoudende wonderbare veranderingen zo in de Kerk, als Koningryken, besonder in Europa. Zeer toepasselyk in deeze dagen* (Heerenveen 1757) 6, 12.

²⁰⁰ Altena, ‘Kersteman’, 127-128; Van Iterson, ‘Kersteman’, 230-231.

²⁰¹ *Spiegel der weereld, of geheime waarnemingen van den beruchten astrologist Johan Christophorus Ludeman, verdeelt in twaelf brieven, geschreven aan Meester Franciscus* (Rotterdam [1758]) 38-42, 191-225 (citaat: 38).

²⁰² *NJb* (juni 1759) 716.

²⁰³ T. Newton, *Historische en taalkundige vertoogen over de gewyde voorzeggingen* (...), uit het Engelsch naar den derden druk van den jaare 1766 vertaald, 2 delen, Amsterdam 1768.

²⁰⁴ Newton, *Historische en taalkundige vertoogen* I, 1-6, 153-156.

²⁰⁵ Newton, *Historische en taalkundige vertoogen* II, 427-440.

tekenen van die ondergang zich al aandienden. Volgens hem “beleven wy thans zulke tyden, waarin wy, niet duisterlyk, sommigen dezer Voorzeggingen van den H. Johannes, met opzigt tot den val van den *Antichrist*, der *Babylonische Hoere* of der bedorven en Afgodische Kerke van Rome, allengskens zien beginnen vervuld te worden”.²⁰⁶

Meer voedsel voor alarmisme bood het werk van de Duitse predikant Johann Philipp Petri, die in zijn *Oplossing der getallen van Daniël, en der Openbaaringe van Johannes, alsmede oplossing der gezigten van Daniël* (1770) een eerder omslagpunt poneerde, en daarbij op het jaar 1847 wees. Dan zou namelijk (2300 jaar na Daniël's voorspelling, en 1260 jaar na de opkomst van de Paus) het Duizendjarige Rijk aanvangen.²⁰⁷ Die tijdrekenkundige preoccupatie ontbrak weer in het werk van de Engelse millennialist Richard Price, wiens *Vier verhandelingen* in 1768 te Harlingen verschenen. Bij deze radicale dissenter ging de christelijke heilsverwachting hand in hand met een uitgesproken verlichtingsoptimisme:

“Het onlangs ontstoken licht zal waarschyneelyk met den tyd helderder beginnen te schynen; en naar maate dit licht meer kragt en leven krygt, zullen een vry onderzoek en onbekrompen gevoelens toeneemen; het bederf en de ondeugd zullen hoe langer hoe meer van hunnen grond verliezen; de weg zal meer en meer gebaand worden ter vernietiging van kerkelyke dwingelandye en heerschzugt; en de tyden zullen eindelyk geboren worden, waarin waarheid en vryheid over alle tegen kanten zullen Zegepraalen, waar in de volkeren tegen elkanderen hunne Zwaarden niet zullen wetten; waarin eindelyk alle valsche godsdiensten zullen worden afgeschaft, en de *Koninkryken deezzer waereld de Koninkryken des Heeren worden en van zynen gezalfden*”.²⁰⁸

Ook twee werkjes van Nederlandse hand zagen het licht. Te Leeuwarden verscheen in 1768 *Het begin en einde van de Stoel van Rome, aangemerkt als de Stoel des Anti-Christ*, een dialoog tussen twee heren waarin duidelijk de invloed van de Engelse profetische rekenkunde te herkennen valt. Centraal stond de ondergang van de pauselijke Antichrist rond 1866, een opvatting die zoals gezegd betrekkelijk wijd verbreid was.²⁰⁹ Tezelfdertijd verscheen in Amsterdam een herdruk van een uit 1689 stammend werk van Jacobus Koelman: *Sleutel ter opening van de donkerste kapitelen in de Openbaaringe gedaan aan Johannis*. Net als Groenewegen stond Koelman in de traditie van het Engelse historicisme, en deelde daarmee het uitgangspunt dat de doodsstrijd van de pauselijke Antichrist met de Reformatie was begonnen (gesymboliseerd door het uitstorten van de zeven fiolen in de Openbaring van Johannes). Volgens Koelman waren er inmiddels vijf rampen over het Beest uitgestort en lag de zesde fiool, die de uitdrijving van de Eufraat (de val van het Turkse Rijk) ten gevolge zou hebben, nog in het verschiet.²¹⁰

Gevolg van deze ‘Oosterse’ preoccupatie van historicisten als Koelman was de meer dan gewone publieke belangstelling voor de lotgevallen van het Turkse Rijk. In 1769 werd door de Wijkse predikant Anthonie van Hardeveldt in een preek speciaal melding gemaakt van de Russisch-Turkse oorlog, die het jaar daarvoor was uitgebroken. In Mecklenburg

²⁰⁶ *Ibidem*, VI (‘Voorbericht’).

²⁰⁷ J.P. Petri, *Oplossing der getallen van Daniël, en der Openbaaringe van Johannes, alsmede oplossing der gezigten van Daniël* (...), uit het Hoogduitsch vertaald (Amsterdam [1770]) 5-18, 89-90. Krantenadvertenties, bijv. *Leeuwarder Courant* (LC) 28 november 1770 maken dit jaar van uitgave aannemelijk.

²⁰⁸ R. Price, *Vier verhandelingen*, uit het Engelsch vertaald (Harlingen 1768) 95-96 (noot).

²⁰⁹ *Het begin en einde van de Stoel van Rome, aangemerkt als de Stoel des Anti-Christ* (...) (Leeuwarden 1768²) 1-2, 75-80. De eerste druk verscheen waarschijnlijk in mei 1768 (LC, 4 mei 1768); de tweede druk enkele maanden later (LC, 3 augustus 1768).

²¹⁰ Van Campen, ‘Millennium gewogen’, 20-36.

veroorzaakte de Turkse kwestie zelfs een regelrechte ondergangspaniek, zo wisten verschillende Nederlandse kranten in januari 1770 te melden. Daar was namelijk een werkje gepubliceerd waarin nog vóór 1773 de algehele ondergang van het Turkse Rijk voorspeld werd, een voorspelling die “zeer veel gerugs” had gemaakt. Zowel in de *Rotterdamsche* als de *Leeuwarder Courant* verschenen uitvoerige samenvattingen van het bewuste werk, waarin op basis van de bijbelse profetieën werd betoogd dat het Duizendjarige Rijk in 1773 ten einde zou lopen. Satan zou zijn macht weer doen gelden, Gog en Magog zouden vanuit het Oosten oprukken, het Turkse Rijk onder de voet lopen, en daarna doorstoten naar het Westen. Toen Alexander Layell, predikant bij de Schotse kerk te Rotterdam, dit onheilspellende bericht onder ogen kreeg, publiceerde hij in reactie daarop *Wederlegging van zekere gedagten omtrent den ondergang des Turkschen ryks, geplaatst in de Rotterdammer en andere Couranten van 20 January &c. 1770* (“door A.L., V.D.M.”). De apocalyptiek van de Duitse auteur stond zo haaks op zijn eigen millennialisme, dat hij zich gedrongen voelde een en ander recht te zetten. Want: “Zoo wy nu leeven onder het duizend jaarig Ryk, waarvan daan zyn dan die boosheeden van alle soort thans zoo heerschend?”²¹¹

Daarentegen zag de uitgever van de *Leeuwarder Courant*, Abraham Ferwerda, wel brood in het alarmistische genre.²¹² Krap een maand later, op 28 februari 1770, publiceerde hij (in samenwerking met zijn schoonzoon Gerrit Tresling) een Nederlandse vertaling van het Duitse boekje: *De geheele ondergang van het Turksche Ryk, het welk volgens een Uit-rekening der Voorzeg-Schriften plaats zal hebben, in, of voor het jaar 1773*. Twee jaar later, in 1772, publiceerde Tresling een soortgelijk boekje, opnieuw een vertaling: *Wonderbare en merkwaardige Profecy van en beroemden Martin Zadek*, dat binnen het jaar een herdruk beleefde. Een Zwitserse kluizenaar genaamd Martin Zadek, overleden in 1769, zou enkele jaren voor zijn dood visioenen hebben gekregen over de ondergang van het Turkse Rijk, gevolgd door een bloeitijd voor het christendom die zo’n twee eeuwen zou duren, waarna het Laatste Oordeel zou aanbreken.²¹³ Om hun alarmistische boekjes onder de aandacht van een zo breed mogelijk publiek te brengen, haalden Ferwerda en Tresling alles uit de kast. Zo ging de publicatie van *Het begin en einde van de Stoel van Rome* in 1768 met een uitvoerige advertentiecampagne gepaard, waarin plompverloren werd beweerd “dat het einde reeds na by is”.²¹⁴ Het boek was binnen drie maanden aan een herdruk toe – wervende advertenties (inclusief de alarmerende boodschap) zijn tot ver in 1773 in de krant te vinden.²¹⁵ Hetzelfde gold voor *De geheele ondergang van het Turksche Ryk*.²¹⁶ Ook in de aankondiging van de *Wonderbare en merkwaardige Profecy van den beroemden Martin Zadek* (1772) zag Tresling

²¹¹ Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 138; *Opregte Haerlemsche Courant (OHC)*, 20 februari 1770.

²¹² NNBW III (Leiden 1914) s.v. ‘A. Ferwerda’; J. H. Brouwer e.a., *Encyclopedie van Friesland* (Amsterdam 1958) s.v. ‘A. Ferwerda’; M. Droog, Drukwerk voor iedereen: het fonds van de Leeuwarder uitgever Abraham Ferwerda (1716-1783), Scriptie Rijksuniversiteit Groningen 2012; De Haan, ‘Ligteloosheid’, 22-23; Eelco Alta, *Raadgevingen aan alle ingezetenen van Friesland, van welke staat, conditie en religie zij mogen zijn; als mijne waarde broeders en medeburgers* (Leeuwarden-Sneek 1795) voorbericht (publicatie ook wel vermeld onder de titel *Vryheid, gelijkheid, broederschap*, de leus die bovenaan het titelblad staat).

²¹³ Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 138; LC: 3 maart 1770, 7 maart 1772, 13 februari 1773; van de editie uit 1772 is geen exemplaar bewaard gebleven, geraadpleegd werd: *Wonderbare en merkwaardige voorzegging van den beroemden Martin Zadek bij Solothurn in Zwitserland, welke hij in het 106^e jaar zijns ouderdoms, kort voor zijn dood, den 20 December 1769, in tegenwoordigheid van zijne vrienden heeft bekend gemaakt (...)*, naar het Hoogduitsch, Groningen 1821. Zie voor Gerrit Tresling: M. Broersma, *Beschaafde vooruitgang: de wereld van de Leeuwarder Courant 1752-2002* (Leeuwarden 2002) 65-76.

²¹⁴ LC, 4 mei 1768; 11, 25 en 28 mei 1768; 1, 22, 29 juni 1768.

²¹⁵ LC, 20 juli 1768, 3 augustus 1768, 30 september 1768, 23 november 1768; 18 en 29 maart 1769; 1 en 12 april 1769; 6 mei 1769, 15 juli 1769; 16 juni 1770, 17 november 1770; 16 maart 1771, 22 juni 1771; 13 februari 1773, 8 en 15 mei 1773, 4 september 1773, 20 oktober 1773, 6 november 1773.

²¹⁶ LC, 28 februari 1770; 3, 14, 17 en 24 maart 1770; 23 mei 1770; 6 en 9 juni 1770.

kans eventuele angstgevoelens nog wat aan te wakkeren, door in de advertentie te spreken van een alles vernietigende aardbeving “en dat binnen vyf Jaaren”.²¹⁷ Een omineuze aankondiging die in de eerste maanden van 1773 nog maar eens herhaald werd.²¹⁸

Is het gewaagd te veronderstellen dat mede daardoor een klimaat geschapen werd waarin alarmisme goed kon gedijen? Feit is wel dat niet lang daarna, in mei 1774, Friesland het toneel zou worden van een ongekende ondergangspaniek.

2.3.5 De ondergangspaniek van 1774

Begin 1774 werd de sluimerende notie dat de ondergang van de wereld veroorzaakt zou kunnen worden door botsende hemellichamen plotseling weer actueel door een kort berichtje in de *Leeuwarder Courant* van 19 februari. Onder het kopje *Byzonderheeden* werd daar gemeld dat op 8 mei 1774 een uitzonderlijke samenstand zou plaatsvinden van de vier planeten Jupiter, Mars, Venus en Mercurius met de Maan. Dat bericht trok de aandacht van instrumentmaker en amateur-sterrenkundige Wytze Foppes, die zich ook al geroerd had in het kometendebat van 1756. Hij wees in maart 1774 op de inderdaad uitzonderlijke samenstand van de vijf hemellichamen, sloot niet uit dat dit effect zou kunnen hebben op de baan van de aarde, maar achtte de kans daarop niet groot. Dat bericht trok weer de aandacht van Eelco Alta (1723-1798), hervormd predikant te Bosum, lid van verlichtingsgezinde genootschappen en pleitbezorger van verbeteringen op het gebied van landbouw en veeteelt. Hij verdiepte zich grondig in de kwestie en publiceerde zijn bevindingen een maand later bij Abraham Ferwerda onder de titel: *Philosophische bedenkingen over de conjunctie van de planeten Jupiter, Mars, Venus, Mercurius en de Maan, op den agtsten May 1774 staande te gebeuren, en wel over de mogelyke en waarschynelyke sterre en natuurkundige gevolgen deezer conjunctie*. In de ondertitel werd onthuld wat die gevolgen konden inhouden – niets minder dan “de ontslooping of vernieling” van het gehele zonnestelsel. Het werkje verscheen wijselijk anoniem.²¹⁹

Alta was tot zijn verstrekkende conclusies gekomen door vergelijking van het Profetisch Woord met de nieuwste natuurkundige inzichten. In hermeneutisch opzicht was hij een gematigd-verlicht denker, een leerling van Herman Venema, van wie hij de afkeer van de typologische bijbelverklaring had overgenomen. Naar oudtestamentische voorspellingen zal men in dit werk dan ook vergeefs zoeken. De ondergangsvoorspellingen in het Nieuwe Testament nam hij echter zeer serieus; met name de voorspelde tekenen in de hemel beschouwde hij als voortekenen van het wereldeinde. Waarderende opmerkingen maakte hij dan ook aan het adres van Jungius, een geleerd man die weliswaar had gedwaald, maar de hoon die over hem was uitgestort niet had verdiend. In het voorbijgaan verwees Alta ook naar de voorspellingen van Ludeman, in wiens naam veel onzin was gepubliceerd, maar die toch ook op deze merkwaardige conjunctie van 1774 had gewezen.²²⁰

Zijn lijn van betoog was als volgt. Uit de bijbel wist Alta dat de wereld na zesduizend jaar ten onder zou gaan, en afgaande op de gewijde chronologie was dat moment bijna

²¹⁷ LC, 7, 28 en 25 maart 1772; 8, 15, 22 en 29 april 1772.

²¹⁸ LC, 30 januari 1773; 10, 13, 17, 20 en 27 februari 1773.

²¹⁹ Zuidervaat, *Speculatie*, 96-104; Breuker, ‘Acht maaie 1774’, 26-46; De Haan, ‘Ligtgeloovigheid’, 3-27. NNBW IV (Leiden 1918) s.v. ‘E. Alta’; P. Brood, P. Nieuwland en L. Zoodsma eds., *Homines novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam 1993) 163-164; Ph.H. Breuker, ‘Eelco Alta as Patriot’, in: W. Bergsma e.a. eds., *For uwz lân, wyv en bern: de patriottentijd in Friesland* (Leeuwarden 1987) 59-70; Buisman, *Vroomheid en Verlichting*, 120-121; Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 274-275; J.R. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld: politiek in Friesland 1795-1798* (Groningen 2002) 112.

²²⁰ [Eelco Alta], *Philosophische bedenkingen over de conjunctie van de planeten Jupiter, Mars, Venus, Mercurius en de maan, op den agtsten May 1774 staande te gebeuren, en wel over de mogelyke en waarschynelyke sterre en natuurkundige gevolgen deezer conjunctie* (Leeuwarden 1774) 3-17.

aangebroken. Dat de bekering van Joden en heidenen (die volgens de voorspellingen aan dat wereldeinde vooraf zou moeten gaan) in letterlijke zin nog niet had plaatsgevonden, was daarvoor geen obstakel – als men dat ruim opvatte als ‘kennismaking met het Evangelie’ was het christendom inderdaad inmiddels over de hele wereld verspreid. Bovendien leerde de bijbel dat het einde zou komen als een dief in de nacht, als men zich van geen kwaad bewust was, en dat leek goed van toepassing op de heersende verlichte tijden. De verdraagzaamheid was immers zo toegenomen dat men er gevoeglijk van kon uitgaan dat de Antichrist was gevallen. Net als Venema zag Alta de Antichrist als een symbool voor onverdraagzaamheid in het algemeen, een kwalijke gezindheid waarvan niet alleen de katholieke kerk, maar ook het protestantisme zich diende te bevrijden. Dat de Paus in 1773 de orde der jezuïeten had opgeheven was in zijn ogen een krachtig teken des tijds.²²¹

Wat nu maakte 8 mei 1774 zo geschikt als jongste dag? Verwijzend naar Newtons inzichten met betrekking tot de zwaartekracht vermoedde Alta dat de uitzonderlijke conjunctie van meerdere planeten de veronderstelde evenwichtstoestand van het heelal zou verstoren. Aangezien in het Godsplan niets willekeurig gebeurde, moest die verstoring van het evenwicht door het Opperwezen zelf zijn verordineerd. Ergo, het einde van de wereld stond voor de deur. Tot slot gaf Alta nog enkele praktische tips. Of alles heel snel zou gaan of wat meer tijd in beslag zou nemen wist hij niet, dus adviseerde hij een ieder het dagelijks werk niet te veronachtzamen, zodat er geen voedselschaarste zou ontstaan. Voor vrijgeesten en materialisten was er niettemin het dringende advies tot inkeer te komen, want het einde was nabij.²²²

De zaak-Alta demonstreert treffend hoe verlichtingsgezinde denkbeelden, gecombineerd met een op de bijbel gefundeerd wereldbeeld, kunnen resulteren in een acute ondergangsverwachting, zelfs waar crisisbesef geheel lijkt te ontbreken. Maar de paniek die het veroorzaakte, was er niet minder om. Op 9 april 1774 kondigden Ferwerda en Tresling het werk aan in de *Leeuwarder Courant*, in onheilspellende bewoordingen waarin geschermd werd met de “Verbranding” van de aarde en “het laatste der dagen”. Op 11 april grepen de Staten van Friesland in. Ze lieten het werk bij Ferwerda ophalen, stelden een onderzoek in naar de identiteit van de auteur, en riepen advies in van een drietal ‘wijze mannen’: Wytze Foppes, de theoloog Herman Venema, en de hoogleraar astronomie Nicolaas Ypeij. In een advertentie die half april in de *Leeuwarder Courant* verscheen, ontkrachtten ze gedrieën de conclusies van de *Philosophische bedenkingen*. Maar het kwaad was al geschied. Met name in Friesland en Amsterdam greep een alarmistische stemming om zich heen. Boerenarbeiders legden het werk neer, ook hoger geschoolden zagen de achtste mei met angst en beven tegemoet.²²³

De kerkhistoricus Annaeus Ypeij, als veertienjarige ooggetuige van de paniek, noteerde later in zijn *Geschiedenis van de Kristlijke Kerk in de achttiende eeuw*: “Ik herinner mij nog dien tijd; zeer veele menschen waaren aangedaan, onthutst, ontroerd. De dag verscheen; duizenden harten klopten van vrees; –, maar er gebeurde niets”.²²⁴ De geschiedschrijver-predikant J.F. Martinet verhaalde hoe op de avond vóór de ‘jongste dag’ (hij stond toen te Edam) veel mensen de straat op gingen om het begin van het einde te kunnen aanschouwen. “Wie zou zulk eene onrust, door den Godsdienst en de Rede

²²¹ *Ibidem*, 18-43.

²²² *Ibidem*, 48-88.

²²³ Martinet, *Historie* V, 170-171; A. Ypeij, *Geschiedenis van de Kristlijke Kerk in de achttiende eeuw* X (Utrecht 1809) 661-663; De Haan (‘Ligtgeloovigheid’, 20-21) acht een paniekuitbraak in Amsterdam niet bewezen.

²²⁴ Ypeij, *Geschiedenis Kristlijke Kerk* X, 662.

weersprooken, in deeze verlichte tyden vermoed hebben!”, verzuchtte hij verbaasd.²²⁵ De paniek zou een blijvend gedenkteken krijgen in het beroemde planetarium van Eise Eisinga te Franeker. De wolkammer was zo geschokt door de in zijn ogen volstrekt ongefundeerde ondergangsvrees, dat hij besloot een model van het heelal te bouwen, ter instructie voor ongeschoolde geesten. Een juist inzicht in de werking van het heelal zou dit soort paniekgolven in de toekomst moeten voorkomen.²²⁶

De ondergangspaniek van 1774 was heftig maar van korte duur. Voor Alta was het een beschamende affaire, al bleef zijn geloof in de christelijke heilsverwachting en de Verlichting ongeschokt. Zijn apocalyptiek maakte plaats voor millennialisme – een toekomstdroom waarmee hij echter pas twintig jaar later (inmiddels patriot geworden) naar buiten zou treden.²²⁷ Ook voor hen die zich hadden laten meesleuren door de paniek van 1774 lijkt het een ontvullende ervaring te zijn geweest. Men had het zo overduidelijk bij het verkeerde eind gehad dat het publiek hierna de buik vol leek te hebben van dergelijke onheilsprofeten. Daarmee kwam aan de alarmistische piek van 1768-1774 een abrupt einde. Een ondergangspaniek van een dergelijke omvang, met een eschatologische publicatie als katalysator, heeft zich in de achttiende-eeuwse Republiek verder niet meer voorgedaan.

2.3.6 Lekenonderzoekers

Het waren vooral predikanten – kenners tenslotte van de profetische hermeneutiek – die een sturende rol in het publieke debat over eschatologie lijken te hebben vervuld. Maar hoe stond het met de studie van het Profetisch Woord door leken? Bestond er interesse bij intellectuelen, in de conventikels van bevindelijke gelovigen; hebben zich profetische bewegingen voorgedaan? Om met dat laatste te beginnen: militante volksprofeten zoals de eerder genoemde Laurens Dekelenkamp lijken zich in de tweede eeuwheft niet te hebben gemanifesteerd. Als ze er al waren, zijn ze aan de aandacht van de autoriteiten ontsnapt. Ook over de conventikels van ‘bedorven mystieken’- erfgenamen van piëtistische kringen als de hattemisten, hebreëen en deurhovanen die zich in de eerste helft van de achttiende eeuw nog bijzonder actief hadden getoond – wordt in de tweede eeuwheft weinig vernomen.²²⁸ Dat het onderzoek naar de bijbelse profetieën door leken niettemin werd voortgezet, zij het op beperkte schaal, blijkt uit de publicatie van een tweetal werkjes te Amsterdam: *Nieuwe, met de heilige Schriftuur overeenstemmende verklaring van den Antichrist* (1778) door baron J.B.W.U. de Genghofen, en *De Verhandeling over het getal des beestes* (1783) door de gefortuneerde koopmansweduwe Johanna Boonen-Beun.²²⁹

In beide geschriften stond de Antichrist centraal en straalde een zekere eruditie door, maar daar hield de overeenkomst dan ook op. Waar het boek van Johanna Boonen-Beun de goedkeuring kon wegdragen van de classis Amsterdam,²³⁰ stond het werk van Genghofen bol

²²⁵ Martinet, *Historie* V, 170-171; *BLGNP* I (Kampen 1978) s.v. ‘J.F. Martinet’.

²²⁶ W. Eekhoff, *Het leven van Eise Eisinga (...) en beknopte geschiedenis van het planetarium, door hem van 1774 tot 1780 vervaardigd* (Schoonhoven 1851) 14-15.

²²⁷ Alta, *Raadgevingen aan alle ingezetenen van Friesland*, Voorbericht.

²²⁸ Ypeij, *Geschiedenis Kristlijke Kerk* X, 426; Van Eijnatten, ‘Orthodoxie, ketterij en consensus’, 473-476; M.R. Wielema, *The march of the Libertines: Spinozists and the Dutch Reformed Church (1660-1750)* (Hilversum 2004) 203-204; F.A. van Lieburg, ‘De gereformeerde sekte der Knabbenhouwers. Een polemiek in 1724 tegen de zekerheid van het geloof’, *Rotterdams Jaarboekje* (1988) 227-250; R.F. van Dijk, ‘Ketteren en kruipers’, *Oud-Gorcum varia; tijdschrift van de historische vereniging ‘Oud-Gorcum’* 17 (januari 1990) 25-27; zie verder 6.5.1.

²²⁹ Johanna Beun, weduwe A. Boonen, *Verhandeling over het getal des beestes, Openb XIII:18* (Amsterdam 1783) VII.

²³⁰ Vermelding voorin het boek: uitgegeven “na voorgaande Visitatie en Approbatie van de Wel Eerwaarde Classis van Amsterdam, den 6de October 1783”.

van ondoorgrondelijke mystiek en profetische rekenkunst. Over diens achtergrond is weinig meer bekend dan dat hij in Amsterdam een gezelschap van evangelisch-lutherse piëtisten frequenteerde.²³¹ Dat wereldmijdende piëtisme is ook in zijn boekje terug te vinden: de Antichrist stond symbool voor de geldzucht en ambitie van de materialistische mens, een mentaliteit die in de achttiende eeuw de gehele samenleving had doordrongen. Voor de ware gelovige zat er weinig anders op dan gelaten de komst van het Nieuwe Jeruzalem af te wachten, na de wereldbrand die zich volgens Genghofen rond 1900 zou aandienen. Dan zouden namelijk de 42 “mystieke Maanden” voorbij zijn, die volgens bijbel de levensduur van de Antichrist markeerden.²³² Veel optimistischer dan de apocalyptiek van Genghofen was het perspectief van Johanna Boonen-Beun: zij voorzag voor de toekomst een verdere opbloei van de Heerlijke Kerkstaat die met de Reformatie een aanvang had genomen, en pas goed van de grond zou komen met de val van de Paus rond 1866.²³³ Met instemming verwees zij naar exegeten als Van Herwerden en Janssen, in tegenstelling tot Genghofen die zich vooral op eigen openbaringen beriep.²³⁴

Viel over achtergrond en beleavingswereld van deze lekenpublicisten betrekkelijk weinig te achterhalen, een welkome aanvulling daarop vormen de handschriften van Willem de Looy (1718-na 1803), graanhandelaar te Gorinchem en sympathisant van de Evangelische Broedergemeente – de Herrnhuttergemeenschap te Zeist.²³⁵ Naar eigen zeggen was De Looy rond zijn dertigste levensjaar – hij was toen nog schipper en al in contact gekomen met de Herrnhutters – in de ban geraakt van de bijbelse voorspellingen. Dat was omstreeks 1750, de periode van de alarmistische piek rond Jungius en de Nijkerkse Opwekking.²³⁶ Zijn jongere jaren werden gekenmerkt door een actieve deelname aan conventikels, wat doet vermoeden dat hij uit hetzelfde bevindelijke milieu afkomstig was als Jacob Groenewegen.²³⁷ Tussen 1758 en 1761 schreef hij een uitvoerige verklaring van de Openbaring van Johannes, waarin het ophanden zijnde Godsrijk centraal stond.²³⁸ Hij voorzag een omwenteling die met grote rampen en – voor de uitverkorenen – met een opstanding uit de dood gepaard zou gaan. De “gelukzalige staat” die dan zou aanbreken was uitsluitend gereserveerd voor deze reinen van hart.²³⁹

Rond 1766 wakkerde zijn alarmisme weer aan, na een openbaring over de heilshistorische betekenis van de Evangelische Broedergemeente te Zeist. De Herrnhutterbeweging, ontstaan rond de Duitse graaf Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760) in de jaren dertig van de achttiende eeuw – een voorloper van de *Great Awakening* een decennium later – leefde in de alarmistische verwachting van een uitstorting van de Heilige

²³¹ Holtrop, *Piëtisme en Réveil*, 51-53.

²³² J.B.W.U. de Genghofen, *Nieuwe, met de Heilige Schriftuur overeenstemmende, verklaring van den Antichrist. Benevens de chronologische en astronomische tafelen, aanwyzende het begin, den voortgang en het einde van ‘t Antichristische Ryk, als mede dat der Waereld (...)*, opgesteld door J.B.W.U. de Genghofen, bygenaamd Alethinus (Amsterdam 1778) 2-3, 12-24, 26-27 (citaat).

²³³ Boonen-Beun, *Getal des Beestes*, 180, 283-293, 320-330.

²³⁴ *Ibidem*, 34, 69; Genghofen, *Nieuwe verklaring van den Antichrist*, 6, 24.

²³⁵ Bewaard gebleven in: UA, archief van de Evangelische Broedergemeente te Zeist; predikant en oudstenraad (1745-1948) (EBG), inv.nrs. 892-895.

²³⁶ UA, EBG, inv.nr. 892; W. de Looy aan de EBG te Zeist, Gorinchem 5 juli 1780; UA, EBG, inv.nr. 893; W. de Looy aan de EBG te Zeist, Gorinchem ca. 1796. Het contact met de Evangelische Broedergemeente dateerde vanaf ca. 1743: UA, EBG; inv.nr. 892; W. de Looy aan de EBG te Zeist, Gorinchem 5 april 1775.

²³⁷ UA, EBG, inv.nr. 893; W. de Looy aan de EBG te Zeist, Gorinchem ca 1796.

²³⁸ *Ibidem*: W. de Looy aan de EBG te Zeist, Gorinchem 30 september 1782, 28 mei 1783 en 2 oktober 1796.

²³⁹ UA, EBG, inv.nr. 894: *Zwei Traktaten von de Looy, Voorreede en een corten schets van de openbaringe Johannes* (citaat: p.15). UA, EBG, inv.nr. 892: W. de Looy aan de Evangelische Broedergemeente te Zeist, Gorinchem 5 september 1779 (verklaart ruim twintig jaar eerder aan deze verklaring van de Openbaring van Johannes te zijn begonnen).

Geest, die tot de vorming van een spirituele gemeenschap van ware gelovigen zou leiden: de filadelfische gemeente, naar analogie van de christengemeenschap te Filadelfia uit de Openbaring van Johannes. De filadelfische gemeente was de ware geest van het christendom trouw gebleven en zou daarom gespaard worden tijdens de ure der verzoeking die over de wereld zou komen. Gedreven door een wereldmijdend piëtisme waren de Herrnhutters niet gericht op de stichting van een nieuwe kerk, maar steunden ze wel kringen van mede-filadelfiers in de bestaande kerken. De Looy intensiverde het contact met de Evangelische Broedergemeente en richtte samen met enkele geestverwanten in Gorinchem een Herrnhutter-groep op, waarvan hij de spil vormde.²⁴⁰ Dat was niet zonder risico. Vanwege hun afwijzing van de predestinatieleer werden de Herrnhutters door de publieke kerk als onrechtzinnig aangemerkt en werd tegen lidmaten met Herrnhutse sympathieën streng opgetreden. Toen De Looy in de jaren zeventig een Herrnhutter in huis nam, kwamen hij en zijn geestverwanten geruime tijd onder censuur te liggen.²⁴¹

Het ging de Evangelische Broedergemeente te Zeist in deze jaren betrekkelijk voor de wind. De zelfstandige leefgemeenschap te IJsselstein, rond 1740 opgericht met steun van Marie Louise van Hessen-Kassel (de moeder van stadhouder Willem IV), was in 1747 naar Zeist verhuisd, en gedurende de jaren vijftig nam de gemeenschap verder in omvang toe, om in 1768 met ruim 450 leden de top van haar inwonertal te bereiken.²⁴² Dat was ook de tijd dat De Looy zich bij hen aansloot: de groei die de gemeenschap doormaakte, versterkte klaarblijkelijk zijn alarmistische verwachtingen. Zo schreef hij hen in 1768: “Ik ben uyt het getuigenisse godts aan myn herten in dese verwagtinge: dat wy binne wynige jaare groote veranderinge hebbe zulle en dat over de religie groote verdrukkinge comen zulen”. Ook voorzag hij op korte termijn de val van het Turkse Rijk en de terugkeer van de Joden naar het Heilige Land.²⁴³ In 1773 kwam hij op de kwestie terug: de Verlosser was bezig Zijn volk te verzamelen en het Godsrijk op aarde te vestigen.²⁴⁴

Begin jaren tachtig ging zijn alarmisme een nieuwe fase in. Vrezend dat zijn openbaring bij een plotseling overlijden verloren zou gaan (De Looy was inmiddels op leeftijd en had geen kinderen), stuurde hij zijn vroegere en meer recente bevindingen – vastgelegd in twee omvangrijke handschriften – naar de Broedergemeente in Zeist.²⁴⁵ Daarin verkondigde hij onder meer dat de periode van 2300 ‘dagen’ (genoemd in Dan. 8:14) ten einde liep en dat nog binnen tien jaar – ergens tussen 1787 en 1791 – het Godsrijk op aarde zou komen. Daarmee zou ook een einde komen aan de 45-jarige verdrukking die in 1742 was begonnen met de vestiging van de Herrnhutters in Nederland. De omwenteling zou met grote natuurrampen en oorlogen gepaard gaan, waarbij de mensheid grotendeels ten onder zou

²⁴⁰ UA, EBG, inv.nr. 893: W. de Looy aan de EBG te Zeist, Gorinchem 29 september 1792 en 2 oktober 1796; W. Lütjeharms, *Het philadelphisch-oecumenisch streven der Herrnhutters in de Nederlanden in de achttiende eeuw* (Zeist 1935) 5-20; P.M. Peucker, *'s Heerendijk: Herrnhutters in IJsselstein, 1736-1770* (Zutphen 1991) 24-25. Zie voor de Herrnhutter-kring te Gorinchem: Lütjeharms, *Philadelphisch-oecumenisch streven*, 60, 89-92; L. Hoving, ‘Uit de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde gemeente van Gorinchem, afl. 4’, *Oud-Gorcum varia: tijdschrift van de historische vereniging ‘Oud-Gorcum’* 43 (januari 1999) 61-62.

²⁴¹ Lütjeharms, *Philadelphisch-oecumenisch streven*, 89-92, 150; notulen kerkenraad 22 maart en 30 maart 1775, 30 mei 1775, 19 en 13 juni 1775, 27 maart 1776, 5 en 26 juni 1776, 20 en 27 november 1776, 8 januari 1777, 3 september 1783: Regionaal Archief Gorinchem (RAG), Hervormde Gemeente Gorinchem (1573-1960), inv.nr. 5.

²⁴² Lütjeharms, *Philadelphisch-oecumenisch streven*, 44-46, 51-54.

²⁴³ UA, EBG, inv.nr. 892: W. de Looy aan de EBG te Zeist, Gorinchem 22 april 1768.

²⁴⁴ Ibidem: 11 juli 1773.

²⁴⁵ UA, EBG, inv.nr. 893: W. de Looy aan de EBG te Zeist, Gorinchem 5 juli 1780, 6 oktober 1781, ca. november 1781; zie ook de ongedateerde brief van ca. 1782, waarin De Looy beschrijft hoe hij in 1781, na een openbaring van Christus, een dieper inzicht in de profetieën had gekregen.

gaan. Maar Christus zou de ware gelovigen opwekken in de eerste opstanding, en zo zouden zij deel kunnen nemen aan de Heerlijke Kerkstaat die dan zou ontstaan.²⁴⁶

Bij de Herrnhutters stuiten zijn eschatologische verwachtingen echter op grote weerstand. Niet alleen waren volgens de broeders de meeste oudtestamentische profetieën al in vervulling gegaan en dus niet meer actueel, ook verdachten zij De Looy ervan zich op goddelijke ingevingen te beroemen.²⁴⁷ Eerder al hadden de Herrnhutters hun afkeuring uitgesproken over een chiliast in eigen kring – een zekere Lolke Sybrands die zich in 1754 in Zeist had aangemeld – en over Willem de Looy werd niet anders gedacht.²⁴⁸ De Looy was diep teleurgesteld, maar zette zijn onderzoek naar de profetieën onverminderd voort: “Myne liefde daartoe is niet te blussen”, schreef hij de broeders al eerder.²⁴⁹ Hij lijkt daarin ook in Gorinchem alleen te hebben gestaan – in de brieven van de overige leden van de Gorcumse kring werd het onderwerp in ieder geval nooit te berde gebracht.²⁵⁰ Representatief voor de eindtijdverwachting van de Evangelische Broedergemeente kan de Looy dus niet genoemd worden, vasthoudend wel – na 1790 zou hij, zoals nog zal blijken, tot publicatie overgaan.²⁵¹

2.3.7 Laat-piëtisten en lavaterianen

Het ontbreken van eschatologische bewogenheid bij de Evangelische Broedergemeente lijkt exemplarisch voor het gebrek aan elan waaraan de opwekkingsbeweging in de Republiek laboreerde. Nadat de Nijkerkse Opwekking in de loop van de jaren vijftig was uitgedoofd, werd van de hoop op een nabije heilsorde weinig meer vernomen. De heftige weerstand die de *revival* had opgeroepen, ook bij de overheid, zal daar mede debet aan geweest zijn. Wel hebben zich in de Republiek, in navolging van de Angelsaksische Opwekking van de jaren veertig, evangelische kringen gevormd. Kenmerk van dit Laat-piëtistische evangelisme was de nadruk op de liefde Gods voor de zondige, onmachtige mens – in het verlengde daarvan was de beweging interconfessioneel gezind. Eschatologische verwachtingen speelden daarbij een belangrijke rol: zo werden internationale gebedskringen opgericht, waarin gezamenlijk om de uitstorting van de Heilige Geest werd gebeden. In de Republiek ontstonden dergelijke kringen bij de Schotse en Engelse kerken in de Hollandse havensteden – in Rotterdam bijvoorbeeld de piëtistische kring rond Cornelis Brem, diaken (later ouderling) bij de Schotse kerk aldaar. Hij lanceerde in 1774 het *Evangelisch Magazijn*, grotendeels gevuld met vertaalde artikelen uit verwante Engelse periodieken, maar erg veel respons kreeg dat tijdschrift niet en eschatologische thema's werden er niet in aangeroerd. In 1784 werd de uitgave ervan gestaakt.²⁵²

In Utrecht was het eveneens een vertegenwoordiger van de Angelsaksische Opwekking, de theologiestudent John Henry Livingston, die de spil zou worden van een evangelische kring. Livingston, die in 1764 in Noord-Amerika een wedergeboorte had beleefd, was in 1766 in Utrecht gaan studeren, waar de kracht van zijn geloof zo'n indruk

²⁴⁶ UA, EBG, inv.nr. 894: Zwei Traktaten von de Looy, *Over Psalm 96* (hs).

²⁴⁷ UA, EBG, inv.nr. 893: W. de Looy aan de EBG te Zeist, Gorinchem 18 januari en 9 augustus 1784.

²⁴⁸ Lütjeharms, *Philadelphisch-oecumenisch streven*, 81.

²⁴⁹ UA, EBG, inv.nr. 892: W. de Looy aan de EBG te Zeist, Gorinchem juni 1780.

²⁵⁰ UA, EBG, inv.nr. 895: brieven van de Herrnhutterkring Gorcum. Ook in de briefwisseling met de Herrnhutterkring 's Hertogenbosch ontbreekt deze thematiek: UA, EBG, inv.nr. 890.

²⁵¹ Zie 5.1.1.

²⁵² De Jong, *Waters*, 116-119; J. van Ekeris, “Ter bevordering van de kennis en beoefening van den waaren evangelischen godsdienst”. Een onderzoek naar Cornelis Brem (1721-1803) en zijn relatie tot het Nederlandsch Zendeling Genootschap’, in: A.Th. Boone en J. van Ekeris, *Zending tussen woord en daad; twee hoofdstukken uit de geschiedenis van gereformeerd piëtisme en zending* (Kampen 1991) 47-59, 69-71; *Evangelisch Magazijn, of gemengde bijdraagen ter bevordering der Godlijke waarheden* (Rotterdam 1774-1778) en *Nieuw Evangelisch Magazijn* (Amsterdam 1780-1784).

maakt op zijn medestudent Jan Both Hendriksen, dat zich bij hem en vervolgens bij zijn vrienden en studiegenoten Hiëronymus van Alphen en Pieter Leonard van de Kastele een ‘opwekking’ manifesteerde.²⁵³ Ook bij Meinard Tydeman (1741-1825), kort daarvoor aangesteld als hoogleraar rechten aan de Utrechtse universiteit, vond een geloofsverdieping plaats. In deze periode werd tussen Van Alphen, Both Hendriksen en Tydeman de basis gelegd voor een hechte geestverwantschap, die zich in de loop der jaren nog zou verdiepen. Rond Van Alphen en Tydeman ontstond in Utrecht een evangelische studiekring, waarin een prominente rol werd vervuld door de predikant Jacobus Hinlopen en de theoloog Gijsbert Bonnet. Onder hun leiding werd de Schrift bestudeerd, waarbij ook aandacht werd besteed aan het Profetisch Woord. De aanval op de echtheid van de profetische bijbelboeken, die door de Duitse neologen werd ingezet, vervulde hen met grote zorg. Toen in 1778 een studie van de Geneefse geleerde bibliothecaris Firmin Abauzit in het Nederlands verscheen, waarin de echtheid van de Openbaring van Johannes werd betwist, publiceert Tydeman een verklaring dat het hier een jeugdzonde van Abauzit betrof, waarvan hij zich later had gedistantieerd.²⁵⁴

Daarnaast vormden Van Alphen en Tydeman het hart van de literaire kring Dulces ante omniae musae, waar ze jongeren als Jan Pieter Kleyn, Jan Hinlopen en Jacobus Bellamy in aanraking brachten met de *Empfindsamkeit* van Friedrich Gottlieb Klopstock (1724-1803) en Johann Kaspar Lavater (1741-1801), een stroming waarin de gevoelsbeleving centraal stond. Een voorliefde bestond daarbij voor thema’s die huiver opriepen: de nabijheid van een vreemde, bovennatuurlijke wereld, de vrees voor vernietigende catastrofes, de mogelijke ondergang van de wereld zoals men die kende. Een ‘catastrofisme’ dat enerzijds het gevoel weerspiegelde dat men het einde van een tijdperk beleefde, en anderzijds gevoed werd door de nieuwe geologische hypothesen over vroegere beschavingen die door vulkaanuitbarstingen of immense overstromingen vernietigd waren. In Nederland nam deze gevoeligheid – anderen noemden het overgevoeligheid – de gedaante aan van het Sentimentalisme. Krachtige *Sturm und Drang*-elementen, zoals een pessimistisch levensvisie en twijfel aan de goede bedoelingen van de Voorzienigheid, ontbraken daarin.²⁵⁵ Wel werd nu en dan een gedicht gewijd aan de vernietigingskracht van de zee of een huiveringwekkend onweer, maar het hoofdmotief was een wereldmijdend piëtisme, een zeker hijgen naar de dood.²⁵⁶ Om met het

²⁵³ E.E. Gewin, ‘Van drie studenten’, *Stemmen des Tijds* 18 (1929) nr. 1, 479-493; Buijnsters, *Van Alphen*, 28-36; H. Beets, ‘John H. Livingston, “de vader der Hollandsche Gereformeerde kerk in Noord-Amerika”’, *NAKG* 7 (1910) 229-245.

²⁵⁴ *Ibidem*, 54-58; M. Tydeman *geschetst door zichzelf (1815) en door zijn zoon H.W. Tydeman (1859)*, 19; KB, Handschriften, 128 G 24; NB 6 (1778) I, 550-553; *Verdediging van het bericht aangaande Abauzits Historisch vertoog over het boek der Openbaaring*, door Mr. M. Tydeman, Utrecht 1779; Van Eijnatten, ‘Hollandse apocalyps’, 30.

²⁵⁵ Buijnsters, *Van Alphen*, 26-27; J.C. Brandt Corstius, ‘Verschijnselen in onze literatuur aan het eind van de 18de eeuw in verband met veranderende opvattingen omtrent geloof en natuur’, *De Nieuwe Taalgids (DNT)* 44 (1951) 243-244; H.F. Majewski, ‘Mercier and the preromantic myth of the end of the world’, *Studies in Romanticism* 7 (1967) nr. 3, 1-3; A. Meijer, *The pure language of the heart: sentimentalism in the Netherlands 1775-1800* (Amsterdam 1998) 73, 108-115; Van der Vliet, *Wolff en Deken’s Brieven*, 97-99; D. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht: sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998) 296-298; Martens en Vuyk, *Het groote doel*, 41, 162; P. Altena, ‘Die holländische Himmelstürmer. Sturm und Drang in der niederländischen Literatur 1770-1800’, in: B. Plachta en W. Woesler eds., *Sturm und Drang. Geistiger Aufbruch 1770-1790 im Spiegel der Literatur* (Tübingen 1997) 185; J.J. Kloek, ‘De titaantjes van Tachtig: De Poëtische Spectator van Jacobus Bellamy en de zijnen (1784-1786)’, in: H. van den Braber e.a. eds., *Floppen en fiasco’s: mislukkingen uit de tijdschriftgeschiedenis* (Hilversum 2002) 11-28.

²⁵⁶ Buijnsters, *Tussen twee werelden*, 69-91, 143-159. Voorbeelden van ‘huiveringwekkende’ gedichten: ‘De zee’, in: *Dichtwerken van Mr. Hiëronymus van Alphen* (Utrecht 1871) 137 (eerder verschenen in: H. van Alphen en P.L. van de Kastele, *Stigtelijke Mengelpoëzij*, Utrecht 1782); ‘Het Onweder’ in: Jacobus Bellamy, *Gedichten*, met een inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters (Amsterdam 1994) 54-55; ‘Het Onweder’ (1785) in: R. Feith, *Oden en gedichten I* (Zwolle 1824) 130-131.

dichtersechtpaar Kleyn-Ockerse te spreken: “O Zaal’ge velden van het Eeuwig Leven! / Hoe lomm’rijk, hoe verfrissend zijn uw dreeven!”²⁵⁷ Catastrofisme ontbrak niet, maar werd bij voorkeur in traditioneel-eschatologische termen verwoord. Met name bij Hiëronymus van Alphen was het Laatste Oordeel een terugkerend thema. Zo dichtte hij in 1777: “...’t geluid der bazuinen / Rolt klettrend door dalen en klimt tot de kruinen / Van ’t hoogste gebergte. Verbazend geschal! (...) Het aardrijk beweegt zich en splijt overal”.²⁵⁸

Die voorliefde voor apocalyptische beelden was geïnspireerd op de fantasierijke visioenen uit Lavaters *Aussichten in der Ewigkeit*, een werk dat tussen 1768 en 1771 in Zwitserland verscheen en tien jaar later in Nederlandse vertaling. Behalve een lijvig was het ook een zeer controversieel boek, want Lavater beweerde dat de bijbelse voorspellingen heel goed te verenigen waren met de nieuwste natuurwetenschappelijke hypothesen van zijn landgenoot Charles Bonnet. Diens concept van het ‘kiemlichaam’, een fijnstoffelijke, etherische substantie die zich na de dood van het lichaam zou losmaken en het voertuig zou worden van de ziel, had Lavaters beeld van het hiernamaals en de opstanding ingrijpend veranderd. Niet alleen stelde dit etherische lichaam de overledene in staat een vorm van bewustzijn te behouden, het bood ook een verklaring voor de wonderlijke voorspelling over de ‘verheerlijkte lichamen’ waarmee de martelaren uit het graf zouden rijzen, om hun plek in het Duizendjarige Rijk in te kunnen nemen. Na het Laatste Oordeel zou de mensheid, gebruikmakend van dat etherische lichaam, door het onmetelijke heelal kunnen reizen en verre sterrenstelsels bezoeken.²⁵⁹

In het voorwoord zei Lavater zich ervan bewust te zijn dat zijn eschatologische opvattingen, met name zijn chiliassme, hem de spot en de hoon van zijn verlichte tijdgenoten zou opleveren.²⁶⁰ Dat was inderdaad het geval. Hemsterhuis bijvoorbeeld vond hem zonder meer gevaarlijk, juist omdat hij als auteur en kanselredenaar zo immens populair was.²⁶¹ Ook in Nederland had Lavater zijn bewonderaars. Zo correspondeerde hij met Margriet van Essen-van Haeften (1751-1793), die op het landgoed Schaffelaar in Barneveld een gezelschap van lavaterianen om zich heen had verzameld dat op gezette tijden bijeenkwam, met als doel het gedachtegoed van Lavater via vertalingen een bredere bekendheid te geven. Behalve dichters als Hiëronymus van Alphen en Jan Pieter Kleyn, behoorden daartoe ook predikanten als Ahasverus van der Berg, Jacob van Loo en Matthias Jorissen (1739-1823). Het was deze laatste, een in Nederland werkzame Duitse predikant, die Margriet van Essen-van Haeften met Lavater in contact had gebracht en die – weer later – diens ideeën zou verbreiden in Den Haag.²⁶²

Waar de meeste lavaterianen zich vooral lieten inspireren door de religieuze zelfbespiegeling in diens *Geestelijk Dagboek*, toonden de dichters Rhijnvis Feith, Elisabeth Maria Post en Hiëronymus van Alphen zich ontvankelijker voor Lavaters controversiële hemelvisioenen. Exemplarisch is Van Alphens *Klaagzang* (1778), waarin hij beschreef hoe zijn overleden echtgenote na haar dood bleef uitzien naar het moment dat zij haar echtgenoot weer in de armen kon sluiten. Omdat dat haaks stond op de orthodoxe zienslaap-gedachte, kreeg Van Alphen een storm van kritiek over zich heen.²⁶³ De Nederlandse ‘sentimentelen’

²⁵⁷ *Gedichten van Mr. J.P. Kleyn en Vrouwe A. Kleyn geb. Ockerse* (Utrecht 1792) 6.

²⁵⁸ ‘De opstanding der regtvaardigen. Ode’, *Dichtwerken Van Alphen*, 226.

²⁵⁹ *Uitzigten in de eeuwigheid van Joh. Casp. Lavater, in brieven aan J.G. Zimmerman I* (Amsterdam-Den Haag 1779) 1-20, 107-181.

²⁶⁰ *Uitzigten in de eeuwigheid II* (Amsterdam-Den Haag 1779) LX-LXXXI (‘voorreden’).

²⁶¹ Hemsterhuis, *Lettres à la princesse de Gallitzin (1780-1782)*, 129-131, 141-143; *Ibidem* (1786), 147-149, 220-222.

²⁶² Buijnsters, *Van Alphen*, 82-88; Bert Paasman, *De vrouwe van Schaffelaar: Margriet van Essen-van Haeften (1751-1793), een barones-dichteres* (Barneveld 1981) 9-10, 19-26, 37-39.

²⁶³ Buijnsters, *Van Alphen*, 74-82.

hadden sowieso het tijd niet mee. De gematigde aspecten van de nieuwe gevoeligheid vielen weliswaar in vruchtbare aarde – vandaar dat de late achttiende eeuw ook wel betiteld wordt als de ‘Gevoelige Verlichting’ – maar van de uitwassen moest men weinig hebben.²⁶⁴ Vanaf 1780 krijgen de sentimentele dichters te maken met een groeiend aantal critici, dat zich ergerde aan hun weekhartigheid, hysterische ‘hemelzucht’ en escapisme.²⁶⁵ Een groot draagvlak voor eschatologische bevlogenheid bestond er klaarblijkelijk niet.

2.3.8 De eschatologische signatuur van de Late Republiek

Rest nog het vaststellen van de eschatologische signatuur van de Republiek aan de vooravond van de Franse Revolutie. Welke heilsperspectieven hadden zich uitgekristalliseerd; in hoeverre was er sprake van alarmisme; voor welke tekenen des tijds was men het meest ontvankelijk? En welke tendens domineerde: een optimistische heilsverwachting of een pessimistisch doemdenken?

Op het gebied van de profetische hermeneutiek bleef het gezag van de profetische bijbelboeken onaangetast. Zelfs gematigde bijbelkritiek, zoals verwoord door J.D. Michaelis en J.G. Eichhorn in zijn vroege publicaties, verscheen hier in gefilterde vorm: in de Nederlandse vertaling werden fragmenten weggelaten die voor de smaak van het Nederlandse publiek te vrijzinnig werden geacht.²⁶⁶ De invloed van de Duitse neologie bleef vooralsnog beperkt, de inspanningen van dissenter-theologen als Van Hemert en Konijnenburg ten spijt. Wel verloor de typologische bijbelopvatting terrein aan de meer moderne opvatting van Venema, maar tot theologische debatten kwam het nauwelijks. Eind achttiende eeuw was de profetische hermeneutiek een onderwerp waar Nederlandse theologen de vingers liever niet aan brandden. Ook de traditionele coccejaanse tijdpreek – de toepassing van de profetieën op de actualiteit – raakte meer en meer uit de mode. De vrees geridiculiseerd te worden lijkt hieraan niet vreemd te zijn geweest, want verlichtingsgezinde intellectuelen bekeken dat soort liefhebbers van het Profetisch Woord met een zeker dedain.²⁶⁷

Illustratief is de houding van Johan Meerman bij de aanstelling van een nieuwe predikant voor zijn heerlijkheid Dalem en Vuren. Een van de kandidaten was een zoon van de Leidse hoogleraar Aegidius Gillissen, een enthousiast onderzoeker van het Profetisch Woord. Hij voelde er eigenlijk niets voor iemand van die richting aan te nemen, maar – voegde Meerman er gekscherend aan toe – wellicht dat het geen kwaad kon iemand bij de hand te hebben, die haarfijn kon uitleggen “ce que signifient Gog & Magog, dans la quantième periode nous vivons, & plusieurs choses pareilles”. Dat betekende echter niet dat de bijbelse heilsverwachting in ruimere zin voor de intellectuele en bestuurlijke elite had afgedaan. Zo bevat het persoonlijk archief van Hendrik Fagel de Oude (griffier van de Staten-Generaal)

²⁶⁴ *Ibidem*, 187; Martens en Vuyk, *Het groote doel*, 162.

²⁶⁵ Buijnsters, *Tussen twee werelden*, 46, 259-264; F. Grijzenhout, ‘Le purgatoire révolutionnaire’, in: Frijhoff en Dekker, *Le voyage révolutionnaire*, 109; Brandt Corstius, ‘Verschijnselen in onze literatuur’, 244; J. Reijers, *W.E. de Perponcher : een bijdrage tot de kennis van zijn opvoedkundige, literair-aesthetische en maatschappelijke denkbeelden* (Zutphen 1942) 94-95. Uitingen van sentimentalisme-kritiek: *Den Post van den Helicon* 1 (1788) passim; ook Van Hemert smaalde op de “nieuwmodische sentimenteelen” in *Brieven aan een vriend over het tweede geschrift*, 4.

²⁶⁶ Sepp, *Proeve*, 113-119; H. Bouman, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland, gedurende het laatste gedeelte der vorige en in den loop der tegenwoordige eeuw: gemengde, historische herinneringen* (Utrecht 1862) 207; J.G. Eichhorn, *Inleiding in het Oude Testament* III, uit het Hoogduitsch vertaald door Y. van Hamelsveld (Amsterdam 1785) voorrede van de vertaler.

²⁶⁷ MMW, Coll. Meerman, 265/287, M.C. Meerman-Buys aan zoon J. Meerman, Stadwijk 15 september 1773: “Van der Mey a commencé une prophétie scavoïr Esaye chap. 12 ainsi que son sermon de vendredi a été destiné pour une preparation pour ce dessein”. Zij schrijft verder dat ds. Van den Broek uit Amsterdam de preek ook gehoord had en het betreunde dat deze preekwijze uit de mode was geraakt, want in Amsterdam werd vooral “practicaal” of evangelisch gepreekt.

twee verhandelingen, getiteld *Goddelykheid van de H. Schrift en Profetiën*, waaruit diens grote eerbied voor het heilige boek en het Profetisch Woord blijkt.²⁶⁸ En – Meerman's dedain ten spijt – ook bij hem bleef het geschied- en toekomstbeeld sterk geënt op de bijbelse voorstellingswereld. In 1806 (het jaar dat hij door koning Lodewijk tot Directeur-Generaal van Kunsten en Wetenschappen werd aangesteld) hield hij een lezing *Over de blijken der Goddelijke wijsheid, welke de Geschiedenis oplevert*, waarin hij niet alleen uitging van de bijbelse tijdschaal, maar ook een toekomstig Godsrijk voorzag, waarin:

“...de nakomelingschap van Abraham, weêr tot een Volk Verëenigd, onder eene onmiddelijke Messianische regeering zal staan, en de geheele Aarde met hetzelfde éénen Godsdienst zal belijden, aan éénen Opperheer zal gehoorzaam zijn, en door dezelfde drangredenen tot dezelfde deugden zal opgeleid worden”.²⁶⁹

In het toen gangbare eschatologische denken kunnen een aantal heilsvarianten worden onderscheiden. Ten eerste het reguliere heilsperspectief: de in de belijdenis vastgelegde, op het wereldeinde gerichte apocalyptiek. Niet alleen is dat terug te vinden in diverse orthodox-protestantse dichtwerken en tijdschriften,²⁷⁰ het brede draagvlak ervan valt ook impliciet af te leiden uit de kometenvrees die zich eind jaren vijftig manifesteerde en de regelrechte ondergangspaniek rond de bijzondere planeetconjunctie van 1774, tekenen in de hemel die nadrukkelijk met een naderend wereldeinde werden geassocieerd. Het chiliasme vond slechts incidenteel weerklank, onder meer bij Jungius en De Looy, maar een bredere aanhang kende die milde vorm van millennialisme die van oudsher werd uitgedragen door de coccejanen, waarin de verwachting van de Heerlijke Kerkstaat was gekoppeld aan de traditionele opvatting van de Paus als Antichrist. Heidenen en Joden zouden zich tot het christendom bekeren, en de laatsten wellicht als inlossing van een oude belofte mogen terugkeren naar het Beloofde Land. Deze heilsverwachting sloot zowel aan bij het toekomstoptimisme van de Gematigde Verlichting, als bij de droom van een bloeiende Kerkstaat die leefde in evangelische kring en in piëtische conventikels.²⁷¹ Een heilsverwachting echter met een exclusief karakter, want de traditionele opvatting van de Paus als Antichrist stond toenadering tot de katholieken in de weg, en droeg zorg voor een latente katholiekenvrees, die soms maar weinig nodig had om uit te barsten in virulent antipapisme.²⁷²

Op de uiterste linkerflank was het heilsperspectief te vinden dat onder dissenters gangbaar was, en dat als christelijk vooruitgangdenken gekarakteriseerd kan worden. Hier werd de toekomst vooral gezien als de uitkomst van een proces van toenemende verlichting en verdraagzaamheid, gekoppeld aan een symbolische opvatting van de Antichrist, een vijandbeeld dat bij voorkeur niet meer op de Paus werd geprojecteerd. Ook voor een bijzondere positie van de Joden was in dit heilsperspectief geen plaats meer. Zo moest Abraham van der Meersch weinig hebben van wereldse en letterlijke interpretaties van het toekomstige Godsrijk – in plaats daarvan voorzag hij “een Algemeen Koninkrijk van waren Godsdienst en zedelijken deugd”.²⁷³ Van Hemert publiceerde in 1786 een Nederlandse vertaling van de Amerikaanse theoloog Charles Chauncy, die in *De verborgenheid, die van*

²⁶⁸ NA, Archief Fagel (1.10.29), inv.nr. 109. Zie ook Van Deursen, ‘Wijsgerige geschiedschrijving’, 109.

²⁶⁹ J. Meerman, *Over de blijken der Goddelijke wijsheid, welke de Geschiedenis oplevert: eene voorlezing, gehouden in de Maatschappij van Natuur- en Letterkunde, onder de zinspreuk: Diligentia, in 's Graavenhaage, op Dingsdag den 8 April 1806* (Den Haag 1806) 11, 35-44 (citaat: 44).

²⁷⁰ Zie bijvoorbeeld het patriotse tijdschrift waarin de gerichtheid op het Laatste Oordeel als bevorderend voor de deugdzaamheid werd aangeprezen: *De Vriend van 't Vaderland* 1 (1787) 220-223; 264.

²⁷¹ Van Eijnatten, ‘Hollandse apocalyps’, 41-42.

²⁷² Zie 4.2.1.

²⁷³ Geciteerd bij Vuyk, *Verlichte verzen*, 94.

alle eeuwen en geslachten verborgen was, openbaar gemaakt door het Evangelie een toekomstige Godsrijk schetste waarvan niemand uitgesloten zou zijn, een mening die Van Hemert van harte ondersteunde.²⁷⁴ En vier jaar later, in zijn *Intreederen* bij de aanvaarding van het hoogleraarschap aan het remonstrants seminarie, stelde Van Hemert provocerend dat Jezus weliswaar gesproken had van de komst van het Koninkrijk Gods op aarde, maar in werkelijkheid iets heel anders bedoeld had. Noodgedwongen had Christus ingespeeld op de primitieve voorstellingen die leefden bij zijn volgelingen, omdat ze een puur zedelijke heilstaat niet zouden kunnen bevatten.²⁷⁵

Van een breed gedragen interesse voor eschatologische thema's was over het algemeen geen sprake. Na de alarmistische hausse van de jaren vijftig, geactiveerd door binnenlandse politieke onrust, de Nijkerkse Opwekking, de aardbeving van Lissabon en de komeet van Halley, werd het betrekkelijk rustig op dat front. De preoccupatie van Jungius, Janssen en Van Herwerden met de tijdprofetieën vond slechts navolging bij Johanna Boonen-Beun; de handschriften van Willem de Looy bleven vooralsnog onuitgegeven. Oorspronkelijk eschatologisch werk werd nauwelijks gepubliceerd; wat er op dat gebied verscheen betrof vooral vertalingen of herdrukken, grotendeels afkomstig uit de Engelse millennialistische traditie, met de daaraan gekoppelde tijdrekenkundige scenario's.

Twee uitlegkundige hoofdvisies tekenden zich daarbij af. Enerzijds de in talloze publicaties geventileerde opvatting dat de pauselijke dominantie na 1260 jaar in 1866 zou eindigen: een tijdstip dat te ver in de toekomst lag om alarmisme te kunnen opwekken. Anderzijds de opvatting, verwoord onder meer door Koelman en Groenewegen, dat de dominantie van de Paus met de Reformatie beëindigd was, waarna een nieuwe heilsorde was aangebroken die via bekeringsgolven nog tot volle bloei moest komen. Dit was een opvatting die vooral in evangelische en Laat-piëtistische kringen getraceerd kon worden, maar ook hier ontbrak de alarmistische preoccupatie met een nabije uitstorting van de Heilige Geest als veelbelovend teken des tijds. Opmerkelijk, maar van korte duur, was in 1774 de gevoeligheid voor een wereldeinde door botsende hemellichamen. Voor de 'politieke' tekenen des tijds was de belangstelling opvallend geringer. Er was kortstondig aandacht voor het zieltogende Turkse Rijk, maar van een echte publicatiegolf was geen sprake. Ook de explosieve oorlogssituatie in Europa gaf geen aanleiding tot een hausse van eschatologische werkjes. Het ontbreken van een algemeen alarmistisch tijdsbesef blijkt ook uit het feit dat profetische bewegingen in deze periode niet werden aangetroffen.

Welke tendens heeft nu gedomineerd: een optimistische toekomstverwachting of een pessimistisch doemdenken? Toekomstoptimisme was er zeker – er werd in genootschapslezingen en utopische romans van getuigd – maar de invulling daarvan doet toch enigszins conventioneel en oblikaat aan. De utopische toekomstbeelden zijn op de keper beschouwd bleke schetsen die de eigentijdse werkelijkheid nauwelijks ontstijgen – veel dynamiek valt er in die toekomst niet te bespeuren. De idealisering van het eenvoudige bestaan wekt bovendien de indruk dat het toekomstbeeld vooral in het verleden wortelde, alsof een geromantiseerd beeld van vergane glorie op de toekomst was geprojecteerd.²⁷⁶ Was het wellicht zo, dat er van het besef dat de Gouden Eeuw van Nederland onherroepelijk tot het

²⁷⁴ Voorwoord van de vertaler: [Charles Chauncy], *De verborgenheid, die van alle eeuwen en geslachten verborgen was, openbaar gemaakt door het Evangelie, of de eindelijke gelukzaligheid aller mensen (...)*, uit het Engelsch vertaald door Paulus van Hemert, Rotterdam 1786. Vertaling van [Ch. Chauncy], *The mystery hid from ages and generations, made manifest by the Gospel-Revelation; or, The salvation of all men; the grand thing aimed at in the scheme of God*, Londen 1784.

²⁷⁵ Paulus van Hemert, *Redenvoering over de voorzigtigheid, waarmede Kristus, de apostelen en evangelisten zig, in hunne redenen (...) naer de vatbaerheid des volks geschikt hebben (...)*, uit het Latijn vertaald (Amsterdam 1791) 28, 63-65.

²⁷⁶ Frijhoff, 'La société idéale des patriotes bataves', 137-151.

verleden behoorde, een ontmoedigende werking uitging? Fnuikte dat het vertrouwen in de toekomst? Wijst de ondergangspaniek van 1774 op het bestaan van een krachtige onderstroom van onbehagen, die razendsnel kon omslaan in apocalyptisch doemdenken? In dat licht bezien wordt het ook verklaarbaar waarom de optimistische tekenen des tijds, met name de blijmoedige verwachting van een nabije uitstorting van de Heilige Geest, hier te lande weinig weerklink vonden. Veel gevoeliger bleek men voor de negatieve pendant ervan: de voorspelde geloofsafval en het toenemende materialisme die zich in het laatste der dagen zouden manifesteren.

Begin jaren zeventig stak het alarmisme weer de kop op in de biddagpredikaties van Theodorus van der Groe. De goddeloosheid was tot zo'n hoogte gestegen dat de Dag der Wrake nu toch echt voor de deur stond: "ô! Die Dag komt, die verwoestende Dag nadert, en haast zich, brandende als een oven".²⁷⁷ Dat een befaamd boetprediker als Van der Groe zich in die zin uitliet, zegt op zich nog niet zo veel, maar dat het ook een centraal thema werd bij de gematigd-verlichte en patriotse predikant Ysbrand van Hamelsveld, is opmerkelijker. Als coccejaan hield Van Hamelsveld het oog hoopvol gericht op de toekomstige Heerlijke Kerkstaat. Dat millennialisme werd echter, net als bij Van der Groe, volledig overschaduwd door de zware godsoordelen die eraan vooraf zouden gaan, straffen voor de verachting van Gods Woord die hij in toenemende mate om zich heen zag.²⁷⁸ Exemplarisch voor zijn alarmisme was een preek uit 1773: "Wanneer ik de voorzeggingen naga, en op de tekenen der tyden lette, is 'er waarlyk voor eerst nog niet veel beters te hopen, het kwaad zal nog verder gaan, eer het zyne volle hoogte bereikt heeft; 'er moet nog eene ure der verzoeking komen om te verzoeken de genen, die de aarbodem bewonen". En onheilspellend hield hij zijn gehoor voor: "die benaude ure schynt zo ver niet meer aftewezen, maar digter by dan meenig een zig verbeeld".²⁷⁹ Tien jaar later, in 1784, werden deze woorden niet meer van de kansel maar vanaf een kathedep op het publiek afgevuurd. Van Hamelsveld was in Utrecht hoogleraar theologie geworden en zou in de decennia daarna uitgroeien tot de Jeremia van de Late Republiek. Onvermoeibaar verkondigde hij zijn visioenen over het 'zinkend Vaderland', in door hem geredigeerde tijdschriften, in een bestseller genaamd *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* en tenslotte als parlamentslid van de Nationale Vergadering in de Bataafse Republiek van na 1795.²⁸⁰

De inaugurale rede van 1784 luidde een periode van eschatologisch alarmisme in, die niet los gezien kan worden van wat wel de Late Verlichting wordt genoemd, een cultuuromslag die gepaard ging met een uitbarsting van 'irrationele', neo-mystieke tendensen, een heroriëntatie op de orthodox-piëtistische geloofsbeleving en een intensivering van de christelijke heilsverwachting. Ook aan de Republiek zou deze cultuuromslag niet ongemerkt voorbij gaan.

²⁷⁷ Zie de biddagpredikaties van 6 februari 1771, 12 februari 1772, 17 februari 1773, 16 februari 1774, 1 maart 1775 en 19 februari 1777 in: Van der Groe, *Zestien biddags-predikatiën*, 189-195, 210-215, 248-251, 267-273, 287-297, 313-320 (citaat: 319).

²⁷⁸ BLGNP VI (Kampen 2006) s.v. 'Th. van der Groe'; Van Campen, *Gans Israël II*, 249-250.

²⁷⁹ Y. van Hamelsveld, *Hanna's lied: I Sam. II, 1-10 in zes leer-redenen, en schetse over Prediker VII, 13* (Utrecht 1773) 182.

²⁸⁰ Nader over Van Hamelsveld in 3.2.2, 4.1.1, 4.1.2 en 5.4.1.